

Approaches to Iranological Studies in the Russian Federation from the 17th to the Early 20th Century

Kosar Khanpanahi Master's Student in Iranological Studies, Department of Geography, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: bitakhanpanahi@gmail.com

Hasan Kohansal Vajargah Assistant Professor, Department of Geography, Department of Geography, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: kohansal@guilan.ac.ir

Shahram Nabati *Corresponding Author*, Associate Professor of Russian Language, Department of Russian Language, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: Shnabati@guilan.ac.ir

Article Info

Article Type:

Reserch Article

Keywords:

Iranology,
Approaches to
Iranological Studies,
Iranology Centers,
Orientalists,
Russia,
Iran

Article history:

Received 2025-4-11

Received in revised form

2025-9-28

Accepted 2025-11-17

Published Online

2025-12-20

ABSTRACT

Iranology in the Russian Federation represents a highly significant field that, due to various political, scholarly, and linguistic factors, has not yet been adequately identified or utilized in terms of its full potential. The present study, employing a qualitative approach and drawing on analytical historiography and case study methods, examines Iranology during the Tsarist era in Russia. Relying on Russian-language sources with the aim of highlighting this Russian scholarly domain, it traces the historical evolution of Iranology in Russia from the 17th to the 20th century, identifies its key representatives, and delineates prevailing trends and approaches. The findings reveal that Iran was extensively studied by Russian Iranologists, encompassing a broad spectrum of topics. The researchers conclude that Iranology in Russia is rooted in a longstanding tradition deeply intertwined with the geopolitical and diplomatic relations between the two nations. These studies, which emerged during the "Great Game" era to comprehend a strategic rival and neighbor, were not merely academic explorations but also served as instruments for the political and colonial objectives of the Russian Empire..

Cite this Article: Khanpanahi, K., Kohansal Vajargah, H. and Nabati, S. (2025). The Approach to Iranological Studies in the Russian Federation from the 17th to the Early 20th Century. *World Politics*, 14(3), 217-251. doi: 10.22124/wp.2025.31325.3564

© Author(s)

Publisher: University of Guilan

DOI: 10.22124/wp.2025.31325.3564

1. Introduction

The present study, entitled *Approaches to Iranian Studies in the Russian Federation from the Seventeenth to the Early Twentieth Century*, investigates the historical, institutional, and epistemological development of one of the oldest yet least-explored branches of Oriental studies. Unlike the dominant Western narratives, Russian Iranology did not evolve merely within a colonial or imperialist framework; rather, it emerged through a complex interplay of geopolitical relations, imperial rivalries, and academic as well as cultural interactions between Iran and Russia. The primary purpose of this research is to reconstruct and analyze the evolution of this intellectual tradition—from the earliest scholarly encounters between Russia and Iran in the seventeenth century to its institutional consolidation in the nineteenth and early twentieth centuries.

The central problem addressed in this research is the lack of a comprehensive understanding of the Russian school of Iranology within international academia. This gap primarily results from the limited interaction between Russian Iranologists and global scholarly communities, the restricted accessibility of Russian-language sources in Iran and the West, and the general underestimation of Russian as a scientific language in Oriental studies. Consequently, the vast and distinctive intellectual heritage of Russian Iranology has remained marginalized in the global history of the discipline. Therefore, this study seeks to identify and critically analyze the political, cultural, and scholarly factors that shaped Russian Iranology, while elucidating its contributions to the global understanding of Iran.

2. Theoretical Framework

A robust theoretical basis for this abstract can be found in a critical synthesis of Edward Said's *Orientalism* and the concept of *histoire croisée* (entangled history). The study explicitly positions itself against a purely Saidian, unilinear, and colonial interpretation by demonstrating that Russian Iranology was not a simple projection of power over a passive Orient, but was instead co-constituted through a complex interplay of geopolitical rivalry, state interests, and genuine scholarly exchange. This aligns with post-Saidian critiques that call for more nuanced, multi-polar models of knowledge production. The research further employs a *histoire croisée* framework by analyzing how Russian and Iranian intellectual traditions became entangled, arguing that the Russian school's distinct, holistic character emerged from its unique position as both a European imperial power and a Eurasian neighbor, thereby producing a form of knowledge that was simultaneously implicated in imperial strategy and authentically interdisciplinary. This theoretical lens allows the study to navigate the inherent duality of Russian Iranology, treating its imperial utility and its

scholarly value not as a contradiction, but as intertwined facets of a specific, historically situated intellectual tradition.

3. Methodology

Methodologically, the research adopts a qualitative approach grounded in a historical-analytical design. Its philosophical orientation is based on critical realism, which recognizes the existence of an objective historical reality while also acknowledging the interpretive role of the researcher in reconstructing it. Data collection was conducted through library and archival research, relying primarily on Russian primary sources, original Orientalist texts, and the published works of Russian Iranologists from the seventeenth to early twentieth centuries. The study follows a historical-analytical historiographic strategy, employing a case-study model focused on the Russian school of Iranology.

4. Results & Discussion

Iranological studies in Russia initially developed through commercial and diplomatic relations with Iran during the medieval and early modern periods. Under Peter the Great in the eighteenth century, with the establishment of academic institutions and the promotion of Oriental languages, Iranology began to assume an academic character. The foundation of libraries, museums, and the first printed Persian texts laid the groundwork for systematic scholarship in this field. Although progress was relatively slower than in Western Europe, these initiatives established the institutional bases upon which Russian Oriental studies, and subsequently Iranology, evolved.

During the nineteenth century—especially following the Russo-Persian wars of 1804–1813 and 1826–1828—Iranology became a strategic instrument of the Tsarist Empire’s foreign policy. The Russian state, seeking better knowledge of its southern neighbor and rival, actively supported research on Iran. Major academic centers such as Kazan University, the Lazarev Institute in Moscow, and the Faculty of Oriental Studies in St. Petersburg became the core institutions of Iranian studies. Scholars such as Mirza Kazem-Bek, Christian Fren, Boris Dorn, Vasily Zhukovsky, and Vasily Bartold were among the pioneers of scientific Iranology in Russia. Their works in the Persian language and literature, ancient Iranian history, Sufism, and numismatics provided a solid intellectual foundation for the discipline.

In the latter half of the nineteenth century, Russian Iranology reached a stage of intellectual maturity and diversification. Prominent scholars such as Karl Zaleman, Agafangel Krymsky, and Bartold conducted extensive research in Iranian linguistics, history, mysticism, and religious movements such as Babism and the Bahá’í faith. A distinctive feature of the Russian school during this period was its holistic and interdisciplinary orientation. Unlike many Western Orientalists who approached Iran primarily from colonial or philological perspectives, Russian scholars sought to understand the interrelations among Iran’s language, culture, religion, and politics.

This comprehensive view distinguished Russian Iranology as a unique and autonomous intellectual tradition.

At the beginning of the twentieth century, despite the political upheavals of the 1917 Revolution and subsequent ideological constraints, the institutional and scholarly infrastructure of Iranian studies in Russia persisted. Research expanded to include modern Iranian history, the Constitutional Revolution, and Iran's relations with Russia and Europe. Thus, the academic legacy of Russian Iranology continued to grow even under the Soviet regime.

The findings of this study indicate that Russian Iranology was shaped by the intersection of three key factors: political, cultural, and scientific. Politically, the rivalry between the Russian and British Empires, coupled with the need for detailed knowledge of Iran, provided strong motivation for state-supported research. Culturally, the expansion of universities, the translation of Persian texts, and the establishment of Oriental institutes facilitated intellectual and cultural exchanges. Scientifically, the efforts of figures such as Bartold, Krymsky, and Zhukovsky transformed Iranology from a utilitarian political tool into a fundamental, interdisciplinary academic field.

The research further reveals an inherent duality within Russian Iranology. On one hand, it served imperial and strategic objectives of the Tsarist state; on the other hand, it generated profound and enduring knowledge about Iran's civilization and culture. This duality should not be viewed as a contradiction but rather as an intrinsic characteristic of knowledge production within the imperial context of nineteenth-century Russia. Equally significant is the intellectual independence of individual Iranologists who, despite institutional ties to the state, pursued their work out of genuine scholarly and cultural curiosity. Their contributions substantially enriched the global understanding of Iran's history, literature, and religion.

The study also demonstrates that the marginalization of Russian-language sources in contemporary scholarship has created a serious gap in the global history of Iranology. The Russian school, with its emphasis on Iran's ancient and Eurasian dimensions and its focus on linguistic and regional interconnections, offers a valuable complement to the Western approach, which primarily concentrates on Islamic Iran and its relations with the Arab and Western worlds. A critical reexamination of this intellectual heritage thus provides an opportunity to construct a more plural and multi-vocal history of Iranology.

5. Conclusions & Suggestions

In conclusion, Iranian studies in Russia from the seventeenth to the early twentieth century evolved from a politically motivated enterprise into a mature, academically grounded discipline. While initially driven by geopolitical necessity, it gradually developed into a scholarly field sustained by academic institutions and dedicated researchers. Russian Iranology thereby contributed significantly to the global body

of knowledge about Iran, producing a nuanced understanding of the interplay between power and scholarship within Oriental studies.

From a theoretical perspective, this study challenges the unilinear and colonial interpretation of Orientalism and offers a more complex model of knowledge–power relations. From an academic standpoint, it contributes to the localization and internationalization of the humanities in Iran by introducing and analyzing a neglected yet influential school of thought. Practically, the findings can serve as a foundation for compiling a comprehensive history of Iranology, developing graduate-level curricula, and establishing databases of Russian sources on Iran. Moreover, they can support future initiatives in scientific and cultural diplomacy between Iran and Russia.

Finally, the research recommends in-depth case studies on leading Russian Iranologists such as Bartold, Zhukovsky, and Krymsky, as well as comparative investigations between the Russian, French, British, and German schools of Iranology. Such comparative and critical studies would contribute to constructing a more comprehensive and multifaceted global history of the scientific study of Iran.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

سیاست جهانی

شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۱۳۳

شاپا الکترونیکی: ۴۸۹۹-۴۵۳۸

Homepage: <https://interpolitics.guilan.ac.ir/>

رویکردهای مطالعات ایران‌شناسی در فدراسیون روسیه از قرن هفدهم تا اوایل قرن بیستم

کوثر خان پناهی دانشجوی کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، گروه جغرافیا، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه: bitakhanpanahi@gmail.comحسن کهنسال و اجارگاه استادیار گروه جغرافیا، گروه جغرافیا، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه: kohansal@guilan.ac.irشهرام نباتی نویسنده مسئول، دانشیار زبان روسی، گروه زبان روسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه: Shnabati@guilan.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	ایران‌شناسی در فدراسیون روسیه، موضوع بسیار مهمی محسوب می‌شود که بدلائل مختلف سیاسی، علمی و زبانی تاکنون ظرفیت‌های این حوزه علمی بخوبی مورد شناسایی و استفاده قرار نگرفته است. پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و با بهره‌گیری از روش تاریخ‌نگاری تحلیلی و مطالعه موردی، به بررسی ایران‌شناسی در روسیه تزاری پرداخت و با تکیه بر منابع روسی با هدف مورد توجه قرار دادن این حوزه علمی روسی، ضمن بررسی سیر تحول تاریخی ایران‌شناسی در روسیه از قرن هفدهم تا قرن بیستم و نمایندگان آن، روندها و رویکردهای موجود در این را شناسایی کرد. یافته‌های پژوهش نشان داد که ایران به‌صورت گسترده مورد مطالعه ایران‌شناسان روس قرار گرفت و حوزه‌های مطالعاتی آنها شامل طیف وسیعی از موضوعات بود. محققان نتیجه گرفتند که ایران‌شناسی در روسیه، ریشه در سنتی دیرینه و عمیقاً پیوندخورده با روابط ژئوپلیتیک و دیپلماتیک دو کشور دارد. این مطالعات، که در دوران «بازی بزرگ» برای درک رقیب و همسایه‌ای راهبردی شکل گرفت، فقط کاوش آکادمیک نبود، بلکه ابزاری برای اهداف سیاسی و استعماری امپراتوری روسیه محسوب می‌شد.
کلیدواژه‌ها: ایران‌شناسی، رویکردهای مطالعات ایران‌شناسی، مراکز ایران‌شناسی، شرق‌شناسان، روسیه، ایران	
تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۲۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۷/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۸/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۹/۲۹	

استناد به این مقاله: خان پناهی، کوثر، کهنسال و اجارگاه، حسن و نباتی، شهرام. (۱۴۰۴). رویکردهای مطالعات ایران‌شناسی در فدراسیون

روسیه از قرن هفدهم تا اوایل قرن بیستم. سیاست جهانی، ۱۴(۳)، ۲۱۷-۲۵۱. doi: 10.22124/wp.2025.31325.3564

© نویسنده(گان)

ناشر: دانشگاه گیلان

مطالعات ایران‌شناسی به‌عنوان یکی از شاخه‌های بنیادین و میان‌رشته‌ای در حوزه علوم انسانی، از جایگاهی رفیع و ممتاز در محافل آکادمیک و پژوهشی جهان برخوردار است. در این میان، مکتب ایران‌شناسی در کشورهای روس‌زبان و به‌ویژه فدراسیون روسیه، با پیشینه‌ای دیرپا و غنی، نقشی محوری و انکارناپذیر در شکل‌دهی به درکی جامع از تاریخ، تمدن، زبان‌ها، ادبیات، و ساختار اجتماعی ایران ایفا نموده است. پژوهش حاضر با هدف واکاوی روند تاریخی، شناسایی مؤلفه‌های اثرگذار و تبیین رویکردهای حاکم بر مطالعات ایران‌شناسی در روسیه تا آغاز قرن بیستم میلادی، در صدد پاسخگویی به این پرسش اساسی است که مهم‌ترین عوامل سیاسی، فرهنگی و علمی مؤثر بر شکل‌گیری و تکامل این حوزه پژوهشی در فدراسیون روسیه چه بوده‌اند و این مطالعات چگونه در غنای شناخت بین‌المللی از ایران مشارکت کرده‌اند؟ این مطالعه به‌صورت خاص بر ایران‌شناسی در قلمرو روسیه متمرکز است. از حیث دامنه موضوعی، دامنه پژوهش شامل شاخه‌های گوناگون ایران‌شناسی می‌شود. از منظر دامنه زمانی، بازه تحقیق از نخستین تماس‌های روشمند در سده هفدهم (مقارن با دوران حکومت تزاری) تا آستانه انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ را در بر می‌گیرد؛ دوره‌ای که اوج تعامل و تقابل استعماری روسیه تزاری با ایران بود و «شناخت ایران» به‌مثابه یک ضرورت راهبردی برای امپراتوری روسیه قلمداد می‌شد. محدوده جغرافیایی پژوهش نیز شامل مراکز علمی اصلی در مسکو، سن‌پترزبورگ و دیگر کانون‌های پژوهشی در حوزه فرهنگی کشورهای روس‌زبان است.

اهمیت و ارتباط این پژوهش از چند منظر قابل استنباط است. نخست آنکه، ایران‌شناسی روسی، برخلاف همتای غربی خود، در بستر منحصربه‌فردی از روابط دوسویه، رقابت‌های ژئوپلیتیک (به‌ویژه در دوران «رقابت بزرگ» با امپراتوری بریتانیا) و تعاملات فرهنگی عمیق شکل گرفته و به مرحله‌ای از بلوغ و نهادینه‌شدن رسیده که تحلیل آن می‌تواند چارچوبی نوین برای تقویت دیپلماسی علمی و فرهنگی بین دو کشور فراهم آورد. دوم آنکه، با وجود حجم انبوه تولیدات علمی در حوزه ایران‌شناسی به زبان‌های اروپایی، غفلت نظام‌مند از میراث مکتوب روسی‌زبان، منجر به ایجاد نوعی «حفره شناختی» در تصویر جهانی این رشته شده است. بنابراین، واکاوی و معرفی این گنجینه مغفول، نه تنها خلأ موجود را پر می‌کند، بلکه امکان ارائه روایتی چندصدایی و جامع‌تر از تاریخ ایران‌شناسی را مهیا می‌سازد. علیرغم گستردگی پژوهش‌های ایران‌شناختی انجام شده توسط پژوهشگران غربی، ایرانی و آسیایی، بررسی نظام‌مند، تحلیلی و تاریخ‌نگارانه مکتب ایران‌شناسی روسی با اتکای مستقیم بر منابع دست اول و داده‌های

آرشیوی به زبان روسی، همچنان از خلأهای بارز در ادبیات موضوع محسوب می‌شود. نوآوری بنیادین این پژوهش در بازخوانی انتقادی و تحلیل زمینه‌ای متون روسی و رهیافتی بین‌رشته‌ای برای فهم سیر تحول این مطالعات نهفته است. همچنین، این تحقیق با ارائه یک چهارچوب نظری تلفیقی برای بررسی تأثیر متقابل عوامل سیاسی و پیشرفت‌های آکادمیک، سهمی ملموس در توسعه ادبیات تطبیقی مطالعات منطقه‌ای ایفا خواهد نمود و می‌تواند بسترساز همکاری‌های آینده و پروژه‌های مشترک میان‌رشته‌ای بین نهادهای علمی ایران و روسیه باشد.

۱. ادبیات پژوهش

در دو دهه اخیر مطالعات ارزشمندی در حوزه ایران‌شناسی در روسیه صورت گرفته که عمدتاً بر تاریخ، فرهنگ، زبان و ادبیات تمرکز داشته‌اند. با این حال، بررسی رویکردهای این مطالعات به‌ویژه تا قرن بیستم به‌طور مستقل و جامع کمتر دنبال شده است. در این زمینه، برخی پژوهش‌ها قابل توجه‌اند. کریمی مطهر (۱۳۹۵) در مقاله جایگاه ادبیات فارسی در ایران‌شناسی روسیه (اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی) به جایگاه ادبیات فارسی در ایران‌شناسی روسیه اواخر قرن نوزدهم و قرن بیستم پرداخته و نشان داده است که ایران‌شناسان روس نقش مهمی در معرفی و ترویج آثار برجسته ادبیات فارسی کلاسیک میان مخاطبان روس داشته‌اند. او تأکید می‌کند که توجه به میراث فرهنگی ایران همواره با انگیزه‌های سیاسی، اقتصادی و نیز ارزش‌های تمدنی همراه بوده است.

نایب‌پور (۱۴۰۳) در کتاب تاریخ ایران‌شناسی در روسیه سیر تحولات این حوزه را به‌طور اجمال بررسی کرده و به گستره جغرافیایی ایران‌شناسی در روسیه و کشورهای پیرامون پرداخته است. در نقد این اثر، پناهی (۱۴۰۰) آن را کلی‌نگر، پراکنده و بیشتر در چارچوب پژوهش‌های دانشنامه‌ای دانسته است. از سوی دیگر، شجاعی (۱۴۰۱) در مقاله مرزهای ناروشن در ایران‌شناسی روسیه بر نقش روابط تاریخی و هم‌جواری ایران و روسیه در شکل‌گیری این حوزه تأکید کرده و یادآور شده است که ایران‌شناسی در روسیه غالباً در نهادهای دولتی شکل گرفته و بسیاری از ایران‌شناسان اولیه دیپلمات یا کارگزاران حکومتی بوده‌اند.

افزون بر این، مفتاح و وهاب (۱۳۷۲) در کتاب نگاهی به ایران‌شناسی و ایران‌شناسان کشورهای مشترک‌المنافع و قفقاز به معرفی ایران‌شناسان این مناطق و نقش آنان در تحکیم روابط فرهنگی با ایران پرداخته‌اند. شناسایی و تحلیل فعالیت‌های علمی و فرهنگی ایران‌شناسان روس، می‌تواند درک دقیق‌تر رویکردهای ایران‌شناسی در این کشور یاری رساند.

۲. روش شناسی

این پژوهش با رویکرد کیفی و با بهره‌گیری از طرح تحقیق تاریخی- تحلیلی انجام شد. فلسفه تحقیق بر پایه واقع‌گرایی انتقادی استوار بود، چرا که به بررسی پدیده‌ای اجتماعی- تاریخی (مطالعات ایران‌شناسی) در بستر خاص خود (روسیه تزاری) می‌پردازد و در عین پذیرش وجود یک واقعیت عینی، نقش تفسیر پژوهشگر در تحلیل داده‌ها را به رسمیت شناخت. راهبرد تحقیق به صورت تاریخ‌نگاری تحلیلی و با استفاده از روش مورد پژوهیِ مقطعی در مورد مکتب ایران‌شناسی روسیه خواهد بود. شیوه اجرا و گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای- آرشویی و مبتنی بر تحلیل داده‌ها شامل منابع آرشویی روسی و متون منتشرشده ایران‌شناسان روس در بازه زمانی مورد مطالعه (از قرن ۱۷ تا اوایل قرن ۲۰) بود.

۲-۱. مطالعات ایران‌شناسی در روسیه از قرن هفدهم تا قرن هجدهم میلادی

ایران‌شناسی یکی از توسعه یافته‌ترین شاخه‌های شرق‌شناسی است. مطالعه‌ی ایران در روسیه از دیرباز آغاز شده است. روابط تجاری، دیپلماتیک و فرهنگی طولانی مدت موجود بین دو کشور، به این امر کمک کرده است. کشور روسیه به دلیل موقعیت جغرافیایی خود - در نقطه‌ی تلاقی اروپا و آسیا - موجب پدید آمدن روابط متنوع میان مردمان روسیه و کشورهای شرق شده است. منابع باستان‌شناسی نشان می‌دهند که، قبلاً مسیرهایی از سرزمین‌های اسلاوهای شرقی عبور می‌کردند که اروپا را به شرق، و به ویژه به ایران، متصل می‌کردند. همان‌گونه که پژوهش‌های دانشمندان اثبات می‌کنند، در قرون ششم تا هشتم، در قلمرو اسلاوهای شرقی اشیائی تجملی با منشأ ایرانی یافت شده‌اند. (Grekov, 1953: 375)

نخستین روابط میان اسلاوها و مردمان ایران از سوی نویسندگان مسلمان نیز ثبت شده است (Zakhoder, 1955) و حکایت از مبادلات پویایی دارد، که در دوره‌ی پیش از هجوم مغول وجود داشته‌اند. به گفته‌ی واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد^۱، کهن‌ترین دوره‌ی تاریخ روسیه، یعنی دوره‌ی پیش از مسیحیت، دوره‌ی پیوند فرهنگی بسیار نزدیک روسیه با شرق بوده است. (Bartold, 1977: 534) توسعه اقتصادی و فرهنگی روسیه کی‌یف (قرن نهم) نیز به گسترش روابط بین‌المللی دولت کهن روس با کشورهای شرق یاری رساند. اندکی پس از مسیحی شدن، سیلی از کتاب‌های یونانی و اسلاوی جنوبی به روسیه

^۱ Василий Владимирович Бартольд *Vasilii Vladimirovich Bartold*

سرازیر شد و این امر آشنایی روس ها با سنت های فرهنگی شرق را ممکن ساخت. ویژگی بارز این دوره، رشد گسترده ی تجارت بود. مسیرهای تجاری از طریق رود ولگا به ایران، آسیای میانه، قفقاز و بیزانس می رفتند. وجود شمار فراوانی از سکه ی اسلامی در قلمرو اروپای شرقی، نشانگر روابط تجاری پویایی است که میان روسیه ی کی یف و کشورهای شرق برقرار بود.

روس کی یف، و پس از آن دولت مسکو، نسبت به هر کشور اروپایی دیگر، روابط نظام مندتری با مردمان ایران برقرار کردند. واژگان فارسی زیادی - از جمله بالکن، سارافان، فیروزه و...، در زبان روسی باقی ماندند. عناصر زبان فارسی حتی در اثر حماسی «کلامی درباره هنگ ایگور»^۱ نیز دیده می شوند. همچنین بسیاری از واژگان روسی نیز در آن دوران در ایران شناخته شده بودند. به عنوان مثال، واژگان کنیاز، گُراد و... هجوم مغول تنها به طور موقت روابط تجاری و سیاسی میان مردمان ایران و اروپای شرقی را قطع کرد. اما این واقعه در عین حال، سرآغاز دوره ی جدیدی از مناسبات روسیه با شرق بود. شکل گیری امپراتوری عظیم مغول موجب تقویت روابط اقتصادی و فرهنگی روس ها با شرق شد. تاتارها طی قرن ها تأثیر قابل توجهی بر زندگی و فرهنگ مردم روسیه گذاشتند. (Kim & Shastitko, 1990: 15)

سفرهای بازرگانان ایرانی به رود ولگا و سفرهای بازرگانان روس به ایران، از مبادلات تجاری موجود در این دوره حکایت می کنند. (Zakhoder, 1955)

قرن پانزدهم تا آغاز قرن شانزدهم، دوران شکل گیری و تحکیم دولت یکپارچه ی روسیه و رهایی از یوغ تاتاری بود. رشد روابط اقتصادی و اجتماعی به گسترش روابط تجاری انجامید؛ در شهرهای روسیه کالاهایی از کشورهای شرقی، به ویژه از ایران، پدیدار شد. روابط دولت مسکو با کشورهای شرق گسترش یافت. بازرگان اهل تور^۲، آفاناسی نیکیتین^۳ در دهه ی ۶۰ و اوایل دهه ی ۷۰ قرن پانزدهم، دو بار به ایران سفر کرد و از شهرهای ساری، ری، ساوه، سلطانیه، تبریز، کاشان، اصفهان، یزد، کرمان، شیراز، لار، هرمز و... دیدن کرد. «گذر از سه دریا»^۴ ی او برجسته ترین توصیف از سرزمین های شرق در ادبیات کهن روسیه به شمار می رود. (Kim & Shastitko, 1990: 43). تسلط بر مسیر تجاری رود ولگا و تقویت نفوذ روسیه در قفقاز در قرن شانزدهم، انگیزه ای برای فعالیت مناسبات روسیه و ایران شد.

^۱ "Слово о полку Игореве" "کلامی درباره هنگ ایگور" یک اثر حماسی منظوم روسی قرن دوازدهم میلادی است که نویسنده آن ناشناس است.

^۲ ТверTver

^۳ Афанасий Никитин Afanasy Nikitin

^۴ Хождение за три моря Journey Beyond Three Seas

طرفین سفارت خانه ها را با هم مبادله کردند و تجارت روسیه و ایران گسترش یافت. گستردگی روابط تجاری روسیه و ایران، با وجود مهمان‌خانه‌های ایرانی در آستراخان، کازان، مسکو و دیگر شهرهای روسیه مشهود است.

هم‌زمان با گسترش روابط دیپلماتیک و تجاری، آشنایی مردم روسیه با ایران نیز افزایش یافت. این آشنایی نه از راه کتاب، بلکه از طریق مشاهدات مستقیم شخصی و دانش گفتاری زبان فارسی شکل گرفت و نقش اساسی را در مطالعه ی اقتصاد، شیوه ی زندگی و تاریخ ایران ایفا کرد. این موضوع در گزارش های مکتوب روس هایی که به ایران سفر کرده بودند و در اثر باقی مانده‌ای همچون «سفر بازرگان مسکوئی فدوت آفاناسیویچ کوتوف»^۱ در سال های ۱۶۲۴-۱۶۲۳ به فرمان تزار^۲ و توسط او در اثر معروف «درباره ی سفر به پادشاهی فارس و از فارس به سرزمین ترک ها و به هند و به اورمزد، جایی که کشتی ها پهلو می‌گیرند»^۳ توصیف شده است، مشهود است. (Kotov, 1958)

از دوران سلطنت پتر اول، مرحله ی جدیدی از شناخت ایران در روسیه آغاز شد؛ چیزی که با روند توسعه‌ی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دولت روسیه از پیش تعیین شده بود. در سال ۱۶۹۵، پتر اول، سمیون مالنکی^۴، یکی از بازرگانان بلند پایه را به همراه نامه های رسمی اش به دربار شاه ایران فرستاد. در سال های ۱۷۱۸-۱۷۱۵، با هدف انعقاد قرارداد تجاری، هیأتی به سرپرستی آکیم لووویچ ولینسکی^۵ به ایران اعزام شد. در ترکیب این هیأت، پنج دانش آموز نیز برای یادگیری زبان های فارسی، عربی و ترکی در محیط، گنجانده شده بودند. در پی آن، به آکادمی اسلاوی - یونانی - لاتین دستور داده شد تا پنج جوان را برگزیند که دست کم دستور زبان این زبان ها را یاد گرفته باشند. بعدها آموزش زبان های شرقی در نمایندگی ها و کنسولگری های روسیه در شرق ادامه یافت. (Kim & Shastitko, 1990: 43)

معروف است که برخی از دیپلمات ها که در آن زمان در ایران خدمت می کردند، به خوبی به زبان فارسی مسلط بودند. آموزش زبان های شرقی در دوران سلطنت پتر اول ماهیتی عملی داشت و هدف آن، در درجه ی اول، تربیت دیپلمات ها، مبلغان مذهبی و مترجمان بود. در هنگام لشکرکشی پتر اول به

^۱ Федот Афанасьевич Котов Fedot Afanasyevich Kotov

^۲ Хождение Московского купца Федота Котова в 1623-1624 гг., совершенное по царскому указу *The Journey of the Moscow Merchant Fedot Kotov in 1623-1624*

^۳ О ходу в Персидское царство и из Персиды в Турскую землю и в Индию, и в Урмызд, где корабли приходят *About the Journey to the Persian Kingdom and from Persia to the Turkish Land, and to India, and to Hormuz, Where Ships Arrive*

^۴ Семен Маленький Semon Malenkiy

^۵ Аким Львович Вольнский Akim Lvovich Volynskiy

ایران در سال ۱۷۲۲، شرق شناس معروف، دیمیتری کنستانتینوویچ کانتیمیر^۱ (۱۷۲۳ - ۱۶۷۳)، اولین چاپخانه با حروف سُربی عربی را در روسیه راه اندازی کرد. که در آن، مانیفست و دیگر پیام های پتر اول به مردم ایران، به زبان فارسی چاپ می شد.

برای مطالعه ی شرق، موزه ی کانست کامرا شهر سنت پترزبورگ - موزه ی مردم شناسی و قوم نگاری که به ابتکار پتر اول در سال ۱۷۱۴ تأسیس شد - اهمیت زیادی داشت. از لحظه ی تأسیس موزه ی کانست کامرا و کتابخانه ی وابسته به آن، نسخه های خطی شرقی، از جمله نسخه های فارسی، سکه ها و دیگر اشیای دارای منشأ شرقی در آن جا نگهداری می شدند. در «سینود مقدس»^۲ که به دست پتر اول در سال ۱۷۲۱ تأسیس شد، زبان های شرقی نیز تدریس می شدند. پس از تأسیس آکادمی علوم، در سال ۱۷۲۴، موزه ی کانست کامرا و کتابخانه ی آن به حوزه ی وابسته به آکادمی منتقل شدند. آکادمی سهم بزرگی در مطالعه ی کشورهای شرق، به ویژه ایران، داشت. در آکادمی فعالیت های گسترده ای برای توصیف نواحی گوناگون قفقاز و ایران انجام می گرفت؛ نقشه ها و بررسی های تخصصی تهیه می شد. در قرن هجدهم، در آکادمی علوم دو مدرسه وجود داشت که در آن ها زبان های شرقی، از جمله زبان فارسی، تدریس می شد.

در سال ۱۷۲۷، چاپخانه ای در کنار آکادمی علوم تأسیس شد که در آن متون شرقی چاپ می شدند. در سال ۱۷۳۶، در این چاپخانه پیام خوش آمد گویی خطاب به شاه ایران با خط عربی و همچنین مطالب دیگری به زبان فارسی به چاپ رسید. در نواحی مرزی روسیه، نیاز به داشتن کارشناسان عملی در زمینه شرق شناسی همواره احساس می شد؛ از این رو، در هنگام تأسیس مؤسسات آموزشی جدید در این مناطق، زبان های شرقی از نظر دور نماندند. در آستراخان، زبان های فارسی، ترکی و عربی تدریس می شد. ضرورت آموزش مترجمان زبان های شرقی، از سوی دانشمندان و کارمندان که به مطالعه ی کشورهای شرقی مشغول بودند، درک می شد. در سال ۱۷۳۳، شرق شناس گئورگی یاکوولویچ کر^۳ طرحی برای تأسیس «آکادمی علوم و زبان های شرقی» تنظیم کرد، اما متأسفانه طرح او عملی نشد. او در طول زندگی خود، کتابخانه ای برجسته برای آن زمان گرد آورد که شامل کتاب هایی درباره امپراتوری عثمانی، ایران، کشورهای عربی و همچنین مجموعه ای از منابع خطی، سکه ها و مدال ها بود. روابط

^۱ Дмитрий Константинович Кантемир *Dmitriy Konstantinovich Kantemir*

^۲ نهادی کلیسایی در روسیه بود، که به عنوان عالی ترین مرجع دینی کلیسای ارتدوکس روس، پس از لغو مقام پاتریارک، توسط پتر اول در سال ۱۷۲۱ میلادی تأسیس شد.

^۳ Георгий Яковлевич *Georgiy Yakovlevich*

روس ها با ملت های شرقی به رشد علاقه جامعه ی روسیه به انتشارات مرتبط با این موضوع کمک کرد. در طول قرن هجدهم، چندین نسخه از قرآن در روسیه منتشر شد. نخستین ترجمه آن در سال ۱۷۱۶، در دوران سلطنت پتر اول انجام شد و ترجمه دوم در سال ۱۷۹۰ صورت گرفت. اساس هر دو ترجمه، متن فرانسوی قرآن بود. در سال ۱۷۸۷، به فرمان کاترین دوم، متن اصلی قرآن به خط عربی منتشر شد. این نسخه ی نفیس عربی برای پیشکش به اشخاص عالی رتبه ی خارجی در نظر گرفته شده بود و شش بار تجدید چاپ شد.

افزایش علاقه روس ها به شرق در قرن هجدهم، ناشی از سلسله ای از وقایع در تاریخ روسیه بود. در این دوران، سرزمین های قفقاز شمالی، ناحیه دریای سیاه و کریمه به روسیه ملحق شدند. گسترش روابط سیاسی، تجاری و دیگر ارتباطات با شرق، به طور مداوم علاقه به شرق را در میان اقشار مختلف جامعه ی روسیه تقویت می کرد. به ویژه آثار متعددی در حوزه ی شرق شناسی منتشر می شد که از زبان های اروپای غربی ترجمه شده بودند. در سال ۱۷۸۱، ترجمه ای از اثر دانشمند فرانسوی قرن شانزدهم، وارناوی بریسونیا، با عنوان «درباره ی پادشاهی فارس»^۱ انجام شد که در آن اطلاعات فراوانی از نویسندگان یونانی و رومی درباره ی ساختار، آداب، رسوم دربار ایران، دین ایرانیان باستان، ساختار نظامی و قوانین آنان ذکر شده بود.

در طول قرن هجدهم، تقریباً تمامی زبان های رایج شرقی در روسیه مورد مطالعه قرار می گرفتند. زبان فارسی، به عنوان زبان کشور همسایه ای که با روسیه روابط دیپلماتیک و تجاری نزدیکی داشت، اهمیت ویژه ای پیدا کرد. نخستین دستور زبان ها و واژه نامه ها تدوین شدند، و عناصر زبان فارسی در زبان روسی مورد بررسی قرار گرفتند. از متون زبان فارسی به عنوان شرح و تفسیر در چاپ برخی آثار تاریخی استفاده می شد. واژگان فارسی در «واژه نامه ی تطبیقی همه زبان ها و گویش ها»^۲ (سال های ۱۷۹۱-۱۷۹۰) که به دستور کاترین دوم تهیه شده بود، و همچنین در واژه نامه ای هفت زبانه که توسط مترجم، مندییر بکشورین^۳ در شهر اورنبورگ گردآوری شده بود، گنجانده شدند.

اما با وجود برخی موفقیت ها، مطالعات شرق شناسی به کندی پیش می رفت. واسیلی ولادیمیرویچ بارتولد^۴ می نویسد: «به نظر می رسد که در روسیه، با توجه به ترکیب جمعیتی اش و نیازهای فرهنگی اش، باید

^۱ Варнавы Бриссония *Varnavy Brissoniya*

^۲ О Персидском царстве *About the Persian Kingdom*

^۳ Сравнительный словарь всех языков и наречий *Comparative Dictionary of All Languages and Dialects*

^۴ Мендиер Бекчуринный *Mendiyer Bekchurinyy*

^۵ Василий Владимирович Бартольд *Vasily Vladimirovich Bartold*

آسان‌تر از هر جای دیگر می‌بود که پیوند ناگسستنی میان شرق‌شناسی و دیگر شاخه‌های علوم انسانی را درک کند؛ با این حال، درست در روسیه بود که دانش زبان‌های شرقی حتی دیرتر از اروپای غربی، دانشی بی‌فایده و به ظاهر عجیب و غریب به نظر می‌رسید». (Bartold, 1915: 5) حتی میخائیل واسیلیویچ لومونوسوف^۱، که احتمالاً نخستین دانشمند روس در این زمینه بود، در طرح‌های خود برای اصلاحات آکادمی علوم و دانشگاه، بر ضرورت تأسیس کرسی‌ای مستقل با عنوان «زبان‌ها و آثار باستانی شرقی» تأکید کرده بود. اما اندیشه‌ی لومونوسوف تنها سال‌ها پس از مرگ او تحقق یافت. در کل، قرن هجدهم در تاریخ شرق‌شناسی روسیه، مرحله‌ی پایه‌گذاری بنیان‌های منابع مطالعاتی و گردآوری تجربه‌های سازمانی - علمی به شمار می‌رود.

۲-۲. مطالعات ایران‌شناسی در روسیه در قرن نوزدهم میلادی

ایران تا سال ۱۸۲۸ میلادی رقیب اصلی روسیه در مبارزه بر سر قفقاز بود. دو جنگ روسیه و ایران در سال‌های ۱۸۰۴-۱۸۱۳ میلادی و ۱۸۲۶-۱۸۲۸ میلادی، که با امضای معاهدات صلح پیروزمندانه برای روسیه (گلستان و ترکمانچای) به پایان رسیدند، ایران را از لیست رقبای جدی روسیه در سمت شرق خارج کردند. از معاهده ترکمانچای، بازی بزرگ بین امپراتوری‌های بریتانیا و روسیه در آسیا آغاز شد که در نهایت با تقسیم ایران بین آنها در سال ۱۹۰۷ میلادی به پایان رسید.

این رویدادهای سه دهه اول قرن نوزدهم، محرک‌های قدرتمندی برای آغاز مطالعه‌ی برنامه‌ریزی شده‌ی ایران بودند. چندین مرکز علمی اصلی در روسیه برای مطالعه کشورهای شرق وجود داشت: دانشگاه کازان، موزه آسیا وابسته به آکادمی علوم امپراتوری، بخش آموزش زبان‌های شرقی وابسته به دپارتمان آسیایی وزارت امور خارجه، دانشکده شرق‌شناسی دانشگاه سن‌پترزبورگ، و مؤسسه زبان‌های شرقی لازارف در مسکو. علاوه بر این، باید به «انجمن جغرافیای روسیه» (تأسیس ۱۸۴۵ میلادی) به عنوان مهم‌ترین سازمان علمی عمومی با مرکزیت سن‌پترزبورگ، که فعالیت‌های گسترده اکتشافی، آموزشی و انتشاراتی داشت، اشاره نمود. پایه‌ی نظری برای توسعه‌ی شرق‌شناسی و به‌ویژه برای مطالعه‌ی ایران، در آغاز قرن نوزدهم، معرفی تدریس زبان‌های شرقی، یعنی عربی، فارسی و ترکی، در دانشگاه‌ها بر اساس آیین‌نامه‌ی جدید دانشگاهی سال ۱۸۰۴ بود. از سال ۱۸۰۷، زبان فارسی در دانشگاه کازان تدریس می‌شد.

^۱ Михаил Васильевич Ломоносов *Mikhail Vasilevich Lomonosof*

نخستین آموزگاران آن کریستین دانیلوویچ فرن^۱ و فیودور ایوانوویچ اردمان^۲ بودند. از سال ۱۸۱۱، این زبان به برنامه‌ی درسی دانشگاه مسکو راه یافت. تدریس آن را الکساندر واسیلیوویچ بولدیرف^۳ بر عهده داشت. انستیتوی زبان‌های شرقی لازارف در مسکو، نیز همچنان نقش خود را به‌عنوان یکی از مراکز مهم آموزش شرق‌شناسی حفظ کرده بود. بر اساس مقررات تدریس زبان‌های شرقی که در سال ۱۸۳۰ به تصویب رسید، همچنین ارائه‌ی درس‌هایی درباره‌ی تاریخ، جغرافیا و ادبیات ایرانیان، ترک‌ها، ارمنی‌ها و دیگر ملت‌های شرقی پیش‌بینی شده بود. در دانشگاه سن‌پترزبورگ، تدریس زبان فارسی از سال ۱۸۱۹ آغاز شد و آموزگاران آن فرانسوا برنار شارمو^۴ و میرزا جعفر توپچیباشف^۵ بودند. بوریس آندریوویچ دُرِن^۶ از سال ۱۸۲۹ در دانشگاه خارکُف، به تدریس زبان فارسی پرداخت. دوره‌ی آموزشی زبان فارسی همچنین در بسیاری دیگر از مؤسسات آموزشی روسیه نیز برقرار شد. (Kim & Shastitko, 1990: 219)

استادانی که در آغاز راه شرق‌شناسی دانشگاهی در روسیه فعالیت می‌کردند، در کنار زبان‌های شرقی، دوره‌های زبان فارسی کلاسیک و زبان عربی کلاسیک را، که برای شناخت تاریخ و فرهنگ ایران ضروری بودند، ارائه می‌دادند. آنان دانشمندانی همه فن حریف بودند؛ هم‌زمان مورخ، فیلولوژیست، متخصص سکه‌شناسی، منتقد ادبی و زبان‌شناس بودند. آموزش کلاسیک به آنان آن‌چنان وسعت علاقه‌ی علمی می‌داد که می‌توانستند پژوهش‌هایی را در چندین شاخه از مطالعات شرق‌شناسی به انجام رسانند. کریستین دانیلوویچ فرن از صاحب‌نظران برجسته در زمینه‌ی نسخ خطی فارسی بود. او فهرستی از مهم‌ترین آثار به زبان‌های عربی، فارسی و ترکی تهیه کرد. نخستین نسخه‌ی این فهرست در سال ۱۸۳۴ منتشر شد که دو سوم آن به تفسیر دوره‌های گوناگون تاریخ ایران اختصاص داشت و اطلاعاتی درباره‌ی جغرافیا و فرهنگ این کشور ارائه می‌داد (Fren, 1834). نام کریستین دانیلوویچ فرن با تأسیس موزه آسیایی در سال ۱۸۱۸، پس از جدایی مجموعه‌های آسیایی از موزه کانست کامرا، گره خورده است؛ این موزه بعدها به یکی از غنی‌ترین آزمایشگاه‌های علمی در زمینه‌ی شرق‌شناسی روسیه تبدیل شد. مؤسسه‌ی شرق‌شناسی آکادمی علوم فدراسیون روسیه نیز ریشه در همین مرکز شرق‌شناسی پیشگام

^۱ Христиан Данилович Френ *Khristian Danilovich Fren*

^۲ Фёдор Иванович Эрдман *fedor ivanovich ordman*

^۳ Александр Васильевич Болдырев *Alexander vasilivich boldirev*

^۴ Франсуа Бернар Шармуа *faransoa barnar sharmoa*

^۵ Мирза Джафар Топчибашев *Mirza Dzhaifar Topchibashev*

^۶ Борис Андреевич Дорн *Boris Andrivich Dom*

دارد. حوزه‌ی علاقه مندی‌های علمی کریستین دانیلوویچ فرن، دامنه‌ی گسترده‌ای از سکه‌شناسی اسلامی را دربر می‌گرفت؛ از نخستین سکه‌های عربی - ساسانی گرفته تا انتشارهای معاصر ایرانی. مرکز اصلی پژوهش‌های سکه‌شناسی در روسیه، شهر سن پترزبورگ بود؛ جایی که تاریخ و فرهنگ ایران باستان و قرون وسطی مورد بررسی قرار می‌گرفت. در کازان نیز فیودور ایوانوویچ اردمان به مطالعه‌ی سکه‌های مربوط به سلسله‌های گوناگون مسلمان در ایران می‌پرداخت. شاگردان کریستین دانیلوویچ فرن، پاول استپانوویچ ساوولیف^۱ (۱۸۵۹-۱۸۱۴) و ایوان آلکسیویچ بارتولومی^۲ (۱۸۷۰-۱۸۱۳)، راه او را در زمینه‌ی تاریخی سکه‌شناسی ادامه دادند.

در سال ۱۸۴۶، آکادمیسین (عضو فرهنگستان) بوریس آندریویچ دُرِن جانشین کریستین دانیلوویچ فرن در مقام ریاست موزه آسیایی شد. زمینه‌های علمی مورد علاقه‌ی دُرن شامل ایران‌شناسی، افغانستان‌شناسی و سکه‌شناسی بود. او به بررسی سکه‌شناسی ایران معاصر خود پرداخت و نمونه‌های بسیاری از آن را به‌طور پیوسته به موزه آسیایی افزود. دُرن، تاریخچه‌ی مفصلی از روند شکل‌گیری موزه آسیایی از زمان تأسیس آن تا سال ۱۸۴۴ نوشت. او پژوهش درباره‌ی نسخ خطی شرقی را که توسط کریستین دانیلوویچ فرن آغاز شده بود، ادامه داد. بوریس آندریویچ دُرن همچنین آثار متعددی درباره‌ی تاریخ قرون وسطای نواحی ساحلی دریای کاسپین ایران و اثر خان دمیر با عنوان «حبیب السیر»^۳ تألیف کرد. یکی از حوزه‌های مهم در فعالیت‌های علمی بوریس آندریویچ دُرن، انتشار مجموعه‌ای از منابع تاریخی بود که تحت عنوان «منابع اسلامی درباره‌ی تاریخ سرزمین‌های ساحل جنوبی دریای کاسپین»^۴ به چاپ رسید. بیشتر آثار دُرن به زبان آلمانی منتشر شده‌اند، برخی نیز به زبان‌های فرانسوی و انگلیسی.

الکساندر واسیلیویچ بولدیرف (۱۸۴۲-۱۷۸۰) نیز اثری ماندگار در زمینه تدریس زبان‌های شرقی در روسیه از خود به جا گذاشت. کتاب «گلچین فارسی»^۵ (۱۸۲۶) او، در تمام طول قرن نوزدهم به عنوان کتاب درسی اصلی برای یادگیری زبان فارسی مورد استفاده قرار می‌گرفت و دید کلی از ادبیات هنری فارسی را به دانشمندان و عموم اهل مطالعه در روسیه ارائه می‌داد. یکی از خدمات الکساندر واسیلیویچ

^۱ Павел Степанович Савельев *Pavel Stepanovich Savalef*

^۲ Иван Алексеевич Бартоломей *Ivan Alexeivich Bartolomey*

^۳ Хабиб ас-сийар *Khābīb as-Siyar*

^۴ Vecemvfycrbt bcnjxybrb gj bcnjhbb ptvtkm .:yuj gj.tht;mz Rfcgbqcrjuj vjhz *Muslim Sources on the History of the Lands of the Southern Caspian Coast*

^۵ Персидская хрестоматия *Persian Chrestomathy*

بولدیرف، تأسیس پایگاه چاپی با حروف کامل عربی در مسکو بود. مدرسه ایران‌شناسی کازان به سرپرستی پروفیسور الکساندر قاسموویچ (محمدعلی) کاظم‌بیگ^۱ (۱۸۷۰-۱۸۰۲) اداره می‌شد. او ۲۲ سال (۱۸۴۹-۱۸۲۶) در دانشگاه کازان مشغول به کار بود و ریاست کرسی ادبیات عربی-فارسی را برعهده داشت. آثار متعددی در زمینه‌ی زبان و ادبیات فارسی و همچنین پژوهش‌هایی درباره‌ی فرقه‌ی مذهبی بابیه در ایران و ... از او برجای مانده است.

در سال ۱۸۴۹، کاظم‌بیگ به دانشگاه سن‌پترزبورگ منتقل شد و در آنجا ریاست کرسی عربی-فارسی را برعهده گرفت. در سال ۱۸۵۴ میلادی به محض تأسیس دانشکده زبان‌های شرقی این دانشگاه، به عنوان ریاست این دانشکده منصوب شد. با تشکیل دانشکده مستقل در دانشگاه سن‌پترزبورگ، همه مطالب و مجموعه‌های آموزشی شرق‌شناسی به طور کامل از دانشگاه کازان به پایتخت منتقل شدند، جایی که در نهایت یک مدرسه برجسته ایران‌شناسی شکل گرفت. محبوب‌ترین استاد شرق‌شناس آنجا، اوسپ ایوانوویچ سنکوفسکی^۲ بود. او سخنرانی‌هایی درباره‌ی تاریخ زبان و ادبیات عربی ارائه می‌داد و زبان ترکی نیز تدریس می‌کرد. سنکوفسکی استاد برجسته‌ای بود که سخنرانی‌هایش فراتر از چهارچوب یک درس تخصصی بود و برای شنوندگان به مثابه یک مکتب علمی حقیقی به شمار می‌رفت. به گفته‌ی واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد، «سنکوفسکی و کاظم‌بیگ با سخنرانی‌هایشان، شرق‌شناسی روسی را بنیان نهادند؛ تقریباً تمامی شرق‌شناسان روس نسل‌های بعد، یا شاگرد یکی از این دو دانشمند بودند یا شاگردان شاگردانشان.» (Bartold, 1925: 283)

شاگرد کاظم‌بیگ، شرق‌شناس مشهور ایلیا نیکولاویچ برزین^۳ (۱۸۹۶-۱۸۱۹) بود که استاد دانشگاه کازان و سپس دانشگاه سن‌پترزبورگ به‌شمار می‌رفت. او دانشمندی چندسویه بود که آثاری در زمینه‌ی زبان فارسی، تاریخ ایران و اسلام از خود به‌جا گذاشت. ایلیا نیکولاویچ برزین کتاب «دستور زبان فارسی»^۴ را، که اثری درباره‌ی گویش‌های فارسی بود؛ منتشر کرد و انتشار مجموعه‌ی «جامع التواریخ»^۵ رشیدالدین، یکی از برجسته‌ترین آثار تاریخی ایران را آغاز نمود. بزرگ‌ترین خدمت علمی او انتشار جستارها و یادداشت‌های سفر، درباره‌ی سفر سه‌ساله‌اش به شرق (۱۸۴۵-۱۸۴۲) بود. جلد نخست این مجموعه به داغستان و ماوراءقفقاز، و جلد دوم به شمال ایران اختصاص دارد. (Berezin, 1852: 22)

^۱ Александр Касимович (Мухаммад Али) Казем-Бек Aleksandr Kasimovich (Mukhammad Ali) Kazem-Bek

^۲ Осип Иванович Сенковский Osip Ivanovich Senkovskiy

^۳ Илья Николаевич Берзін Ilya Nikolaevich Berezin

^۴ Персидская грамматика Persian Grammar

^۵ Сборник летописей Compendium of Chronicles

علیرغم اینکه در نیمه‌ی نخست قرن نوزدهم، مکتب علمی شرق‌شناسی روسیه تازه در حال شکل‌گیری بود، اما دانشمندان ایران شناس در این دوره گام‌های مهمی در راه شناخت زبان فارسی و معرفی فرهنگ ایران باستان و قرون وسطی برداشتند. در دهه‌های ۱۸۲۰ تا ۱۸۳۰ آثار کلاسیک ادبیات فارسی از جمله آثار حافظ، سعدی و ... به زبان روسی ترجمه و منتشر شدند. مضامین شرقی، از جمله ترجمه‌های ادبیات کلاسیک فارسی، جایگاه برجسته‌ای در آثار بزرگ‌ترین شاعران روس، چون الکساندر سرگیویچ پوشکین^۱ (تقلیدهایی از قرآن و ترجمه از آثار سعدی، حافظ و ...)، الکساندر سرگیویچ گریبایدوف^۲، میخائیل یوریویچ لرماتوف^۳ و ... داشتند.

موضوع ایران به تدریج در نشریات عمومی روسیه جای خود را باز کرد و کتاب‌های علمی عامه پسند متعددی به آن اختصاص یافتند. همچنین اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی ایران، در آثار خاطره‌نویسانی یافت می‌شود که با شرق آشنایی عمیق داشتند، مانند نیکیتا میخایلوویچ موراویوف^۴ و ایوان فدوروویچ بلارامبرگ^۵ و ... (Muraviev, 1886)

شهر سن پترزبورگ با در اختیار داشتن نهادهایی چون آکادمی علوم، موزه‌ی آسیایی، کتابخانه‌ی عمومی با مجموعه‌ای غنی از کتاب‌ها و نسخ خطی شرقی، و دیگر مؤسسات شرق‌شناسی، به یکی از مهم‌ترین مراکز شرق‌شناسی روسیه بدل شد. در سال ۱۸۵۴، دانشکده‌ی زبان‌های شرقی در دانشگاه سن پترزبورگ افتتاح شد. ترکیب استادان و مدرسان زبده در این دانشکده، امکان آموزش نه تنها زبان‌های شرقی بلکه تاریخ ملت‌های شرق را نیز فراهم آورد. برای نخستین بار در روسیه، در این دانشکده، درسی جامع در زمینه‌ی تاریخ شرق توسط واسیلی واسیلیویچ گریگوریف^۶ (۱۸۱۶-۱۸۸۱) تدریس شد که در آن، تاریخ ایران جایگاهی برجسته داشت. گریگوریف تمام عمر خود را به پژوهش درباره‌ی تاریخ شرق اختصاص داد و در سال ۱۸۶۳ ریاست کرسی تازه‌تأسیس تاریخ شرق را برعهده گرفت.

برنامه‌ی آموزشی این کرسی شامل سه شاخه‌ی تاریخ شرق بود: تاریخ ملل سامی، تاریخ آسیای شمال شرقی و تاریخ ملل آریایی آسیا. کرسی تاریخ ملل آریایی از سال ۱۸۶۸ تا ۱۸۷۳ در اختیار گریگوری والرینوویچ ملگونوف^۷ قرار داشت که پس از سفری به ایران به این مقام منصوب شده بود.

^۱ Александр Сергеевич Пушкин *Aleksandr Sergeevich Pushkin*

^۲ Александр Сергеевич Грибоедов *Aleksandr Sergeevich Griboyedov*

^۳ Михаил Юрьевич Лермонтов *Mikhaeil Yourevich Lermontov*

^۴ Никита Михайлович Муравьев *Nikita Mikháylovich Murav'ov*

^۵ Иван Фёдорович Блаرامберг *Iván Fodorovich Blarambérg*

^۶ Василий Васильевич Григорьев *Vasily Vasilevich Garigoref*

^۷ Григорий Валерьянович Мельгунов *Grigoriy Valerianovich Melgunov*

حاصل سفر وی، کتاب «درباره‌ی ساحل جنوبی دریای کاسپین»^۱ (سن پترزبورگ، ۱۸۶۳) بود. او همچنین به مسائل معاصر پرداخت و رساله‌ی کارشناسی ارشد خود را با عنوان «آقامحمدخان، بنیان‌گذار سلسله‌ی سلطنتی کنونی قاجار در ایران»^۲ نوشت. (Kim & Shastitko, 1997: 209)

در کنار دانشمندان مذکور، شرق شناسان و ایران شناسان برجسته‌ی دیگری نیز در دانشکده‌ی زبان‌های شرقی به تدریس پرداختند؛ از جمله بوریس آندریویچ دُرُن (۱۸۸۱-۱۸۰۵)، کارل گرمانوویچ زالمان^۳ (۱۹۱۶-۱۸۴۹)، واسیلی آندریویچ ژوکوفسکی^۴ (۱۹۱۸-۱۸۵۸)، نیکولای پاولوویچ وسلوفسکی^۵ (۱۹۱۸-۱۸۴۸) و ... آثار این دانشمندان نه تنها بنیان محکمی برای مکتب روسی ایران‌شناسی بنا نهاد، بلکه آن را به یکی از جایگاه‌های پیشرو در مطالعات شرق شناسی جهان ارتقا داد.

در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم، گرایش‌هایی که در زمینه‌ی ایران‌شناسی در نیمه‌ی نخست این قرن آغاز شده بودند، گسترش یافتند. دانشمندان ایران شناس در عین حال زبان‌شناس، منتقد ادبی، مورخ و دین‌پژوه بودند. بسیاری از آنان با سه یا چهار زبان شرقی، همچنین با دین، تاریخ و فرهنگ ملت‌های ایران، آسیای میانه و مرکزی، قفقاز و ماوراء قفقاز آشنایی داشتند. این جامع‌نگری ویژگی بارز شرق‌شناسان برجسته‌ای بود که جهان اسلام را مطالعه می‌کردند. (Miller, 1946: 71)

بزرگ‌ترین متخصص زبان‌شناسی ایرانی کارل گرمانوویچ زالمان بود. او هم به مطالعه‌ی زبان‌های زنده‌ی ایرانی مانند فارسی، آسی، یغناپی، کردی، تاتاری و...، و هم به زبان‌های میانه ایرانی می‌پرداخت. زالمان متون تورفانی که در اوایل قرن بیستم یافت شده بودند را منتشر کرد، دستور زبان سُغدی را مورد پژوهش قرار داد، جایگاه زبان سُغدی را در میان زبان‌های ایرانی خویشاوند مشخص کرد، پیوندهای آن را با زبان آسی (Nabati & Shafaghi: 2021) نشان داد و با زبان یغناپی نیز مقایسه‌هایی انجام داد. کتاب کارل گرمانوویچ زالمان با عنوان «رباعیات خاقانی»^۶ (سال ۱۸۷۵) نقطه‌ی عطفی در شکل‌گیری پژوهش‌های علمی جدی درباره‌ی ادبیات فارسی نو به شمار می‌آید. بسیاری از آثار علمی او منتشر نشده باقی ماندند؛ از جمله می‌توان به فهرست نسخ خطی فارسی موجود در موزه آسیایی، متون یهودی - فارسی، «مطالعات

^۱ О южном берегу Каспийского моря *On the Southern Shore of the Caspian Sea*

^۲ Ага Мухаммед хан — основатель ныне царствующей в Персии династии Каджаров *Agha Mohammad Khan – Founder of the Currently Reigning Qajar Dynasty in Persia*

^۳ Карл Германович Залеман *Karl Germanovich Zaleman*

^۴ Васи́лий Андре́евич Жуко́вский *Vasiliy Andrevich Jokofskiy*

^۵ Николай Павлович Веселовский *Nikolay Pavlovich Veselovskiy*

^۶ Четверостишья Хакани *Quatrains of Khaqani*

یغناپی^۱ و... اشاره کرد. (Miller, 1946: 71-72) ادامه‌دهنده‌ی راه زلمان، شاگرد او واسیلی آندریویچ ژوکوفسکی بود که در آثارش، ادبیات فارسی با تمام غنا و ویژگی‌های خاص خود مورد بررسی و معرفی قرار گرفت.

در حوزه‌ی ادبیات‌شناسی، ژوکوفسکی به‌عنوان یک متن‌شناس برجسته شناخته شد. در اثری که به بررسی آثار شاعر فارسی‌زبان قرن دوازدهم، انوری، اختصاص داشت («مطالبی برای زندگینامه و تحلیل آثار او»، سن‌پترزبورگ، ۱۸۸۳)^۲، ژوکوفسکی با تحلیل دیوان شاعر و منابع دیگر توانست شرحی از زندگی و آثار انوری ارائه دهد که پیش از آن تقریباً ناشناخته بود. ژوکوفسکی به آثار ناصرخُسرو، عمر خیام («عمر خیام و رباعی‌های سرگردان»، سن‌پترزبورگ، ۱۸۹۷)^۳ و دیگر شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان علاقه‌مند بود. همانند کتاب زلمان درباره‌ی خاقانی، پژوهش‌های ژوکوفسکی درباره‌ی انوری و عمر خیام نیز سرآغاز شکل‌گیری مکتب نقد و پژوهش ادبی - فیلولوژیکی ادبیات فارسی، در روسیه به‌شمار می‌آید.

ژوکوفسکی در جریان مأموریت‌های خود به ایران، به ادبیات فولکلور فارسی علاقه‌مند شد. اثر او با عنوان «نمونه‌هایی از خلاقیت مردمی فارسی»^۴ (سن‌پترزبورگ، ۱۹۰۲) نخستین تجربه‌ی علمی در زمینه‌ی طبقه‌بندی و تحلیل آثار فولکلور فارسی بود. با گذر زمان و پس از سفرهایش به ایران، علاقه‌ی اصلی این دانشمند به زندگی دینی ایرانیان معطوف شد. او به بررسی جریان دینی، فلسفی و عرفانی کمتر شناخته‌شده‌ای به نام تصوف روی آورد. پژوهش‌های ژوکوفسکی در این زمینه، بنیان‌گذار گرایش تصوف‌پژوهی در ایران‌شناسی روسیه بود. او مطالعاتی اصیل بر پایه‌ی تحلیل آثار دو شاعر بزرگ صوفی قرن یازدهم - خواجه عبدالله انصاری (۱۸۹۵) و بابا طاهر عریان همدانی (مجله زورواو، ۱۹۰۱، جلد ۱۳، نسخه ۴) - انجام داد. شناخت عالی ژوکوفسکی از منابع دست اول تصوف، به او امکان داد تا اثری کلی با عنوان «انسان و شناخت نزد عارفان ایرانی»^۵ (سن‌پترزبورگ، ۱۸۹۵) بنویسد.

از دوران ژوکوفسکی به بعد، ادبیات‌شناسی فارسی در زمره‌ی حوزه‌های علمی مورد توجه ایران‌شناسان روس قرار گرفت. (Kim & Shastitko, 1997: 197-199) از جمله شاگردان ژوکوفسکی و ادامه‌دهندگان راه علمی او می‌توان به ولادیمیر الکسیویچ ایوانف^۶ (۱۹۷۰ - ۱۸۸۶) و الکساندر الکساندروویچ

^۱ Ягнобские этюды *Yagnob Etudes*

^۲ Материалы для его биографии и характеристики. *Materials for his biography and characteristics*

^۳ Омар Хайям и странствующие четверостишия. *Omar Khayyam and the Wandering Quatrains*

^۴ Образцы персидского народного творчества *Examples of Persian Folk Art*

^۵ Человек и познание у персидских мистиков *The Human and Knowledge in Persian Mysticism*

^۶ Владимир Алексеевич Ив́анов *Valadimir Aleksievich Ivanof*

رُماسکوویچ^۱ (۱۹۴۲-۱۸۸۵) اشاره کرد. حوزه‌ی پژوهش‌های رُماسکوویچ، ادبیات مردمی ایران بود. وی انتشارات ارزشمندی در زمینه‌ی موسیقی فولکلور و آثار نقالان عامی ایران ارائه کرد («رباعیات مردمی فارسی»^۲. سن‌پترزبورگ، ۱۹۱۶)

از مکتب ایران‌شناسی مسکو، دانشمندان برجسته‌ای همچون وسولود فیودوروویچ میلر^۳، آگافانگل یفیموویچ کریمسکی^۴ و... برخاسته‌اند. از جمله وابستگان به این مکتب، آکادمیسین فئودور یوگنیویچ کورش^۵ (۱۹۱۵-۱۸۴۳) است که با آن‌که تحصیلات تخصصی در شرق‌شناسی نداشت، در دهه‌ی ۱۸۸۰ معتبرترین شرق‌شناس در مسکو به‌شمار می‌رفت. او آثار چاپ‌شده‌ی چندانی در زمینه‌ی شرق‌شناسی از خود به جا نگذاشته است؛ یکی از برجسته‌ترین آثار او «غزلیات فارسی قرون دهم تا پانزدهم»^۶ (مسکو، ۱۸۸۶) است. نقطه‌ی قوت او در دانش چند جانبه و جامع‌اش بود. به گفته‌ی آکادمیسین ولادیمیر الکساندروویچ گوردلفسکی^۷، «در وجود آکادمیسین فئودور یوگنیویچ کورش، یک دانشکده‌ی زنده‌ی شرق‌شناسی در مسکو تجسم یافته بود» (Gordlevsky, 1917: 195)

پیرامون کورش، ایران‌شناسان مسکوپی گرد آمده بودند؛ نخستین جلد از فرهنگ فارسی - روسی میرزا عبدالله غفاروف (مسکو، ۱۹۱۴) با ویراستاری او منتشر شد؛ این فرهنگ تا امروز نیز اعتبار خود را حفظ کرده است. همچنین با همکاری او و زیر نظر وی، «دستور زبان فارسی»^۸ (مسکو، ۱۹۰۱) منتشر گردید. نام وسولود فیودوروویچ میلر (۱۹۱۳-۱۸۴۸) اغلب با رشد اوستولوژی^۹ پیوند خورده است؛ بنیان علمی این رشته، به‌درستی، بر پایه‌ی «پژوهش‌های اوستیایی» او بنا نهاده شده است: بخش نخست، «متون اوستیایی»^{۱۰} (سن‌پترزبورگ، ۱۸۸۱) و بخش دوم «پژوهش‌ها»^{۱۱} (سن‌پترزبورگ، ۱۸۸۲) (این دو بخش رساله‌ی دکتری او را تشکیل می‌دادند) و همچنین فرهنگ بزرگ اوستیایی - روسی - آلمانی. میلر در بررسی گذشته‌ی تاریخی قوم اوستیایی، به این نتیجه رسید که عنصری ایرانی در میان اقوام سکایی و سمرتی نواحی دریای سیاه و آزوف جنوب روسیه وجود داشته است (مقاله‌ی «ردهای کتیبه‌ای از

¹ Александр Александрович Ромаскевич *Aleksandr Aleksandrovich Romaskevich*

² Персидские народные четверостишия *Persian Folk Quatrains*

³ Всеволод Фёдорович Миллер *Vsevolod Fodorovich Miller*

⁴ Крымский Агафангел Ефимович *Krymskiy Agafangel Yefimovich*

⁵ Фёдор Евгеньевич Корш *Feodor Yevgenyevich Korsh*

⁶ Персидские лирики X-X V вв. *Persian Lyric Poets of the 10th-15th Centuries*

⁷ Владимир Александрович Гордлевский *Vladimir Aleksandrovich Gordlevskiy*

⁸ Грамматика персидского языка *Grammar of the Persian Language*

^۹ علم مطالعه‌ی زبان و فرهنگ اوستیایی

¹⁰ Осетинские тексты *Ossetian Texts*

¹¹ Исследования *Studies*

ایرانی بودن در جنوب روسیه^۱، مجله ی وزارت آموزش عمومی، اکتبر ۱۸۸۶، و «عنصر ایرانی در کتیبه‌های یونانی پیرامون دریای سیاه»^۲. میلر در زمینه ی دیگر زبان‌های ایرانی نیز بسیار کار کرد، به‌ویژه در مطالعه ی زبان تاتی.

در این سال‌ها، بسیاری از دانشمندان به اوستولوژی می‌پرداختند؛ از جمله کارل گرمانوویچ زالمان، رینگولد رینگولدوویچ اشتاکلبرگ^۳ و... اشتاکلبرگ (۱۹۰۷-۱۸۶۰) چند سالی، در مؤسسه ی لازارف، دوره ی زبان فارسی نو برگزار می‌کرد. او شهرت ویژه‌ای نیز به‌خاطر پژوهش‌هایش در حوزه نحو زبان اوستیایی و نیز تحقیقاتش در باب ریشه‌شناسی واژگان اوستیایی پیدا کرد؛ تحقیقاتی که او را به این نتیجه رساند، که واژگان کهن فارسی که در زبان اوستیایی باقی مانده‌اند، مفاهیمی مربوط به باورهای دینی ایران باستان را منتقل می‌کنند («یادداشت‌هایی درباره ی برخی واژه‌های فارسی در زبان اوستیایی» - «آثار باستانی شرق»^۴، جلد ۱، نسخه ۴، مسکو، ۱۸۹۱؛ «درباره ی تأثیر ایرانی بر باورهای دینی ارمنیان باستان»، «آثار باستانی شرق»^۵، جلد ۲، نسخه ۲). نظر اشتاکلبرگ درباره ی تأثیر متقابل گروه‌های زبان‌های ایرانی و فنلاندی نیز بسیار قابل توجه است («روابط واژگانی ایرانی - فنلاندی»، «آثار باستانی شرق»^۶، جلد ۱، نسخه ۳).

از جمله برجسته‌ترین صاحب نظران ادبیات و تاریخ ایران، آگافانگل یفیموویچ کریمسکی (۱۹۴۲-۱۸۷۱) بود. او در مؤسسه ی لازارف، دروس متعددی ارائه می‌داد که به زبان و ادبیات عربی، تاریخ ادیان و ادبیات فارسی اختصاص داشتند. این دروس پایه ی بسیاری از کتاب‌های درسی چاپ‌سنگی شدند که بعداً خود کریمسکی آن‌ها را گسترش داد و به‌صورت چاپی منتشر کرد. یکی از مجموعه‌های آموزشی او درباره ی کشورهای اسلامی، که برای دانشجویان مؤسسه ی زبان‌های شرقی لازارف فراهم شده بود، به تاریخ و ادبیات ایران اختصاص داشت. کریمسکی همچنین دوره‌بندی تاریخ ایران را بر پایه ی تاریخ سیاسی آن تنظیم کرد. (Gordlevsky, 1917: 197) در فاصله ی سال‌های ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۶، اثر او با عنوان

^۱ Эпиграфические следы иранства на юге России *Epigraphic Traces of Iranian Culture in Southern Russia*

^۲ Иранский элемент в припонтийских греческих надписях *The Iranian Element in the Greek Inscriptions of the Black Sea Coast*

^۳ Рейнгольд Рейнгольдович Штакельберг *Reyngold Reyngoldovich Shtakelberg*

^۴ Заметки о некоторых персидских словах в осетинском языке — «Древности восточные *Notes on Some Persian Words in the Ossetian Language*» — "Eastern Antiquities

^۵ Об иранском влиянии на религиозные верования древних армян *On the Iranian Influence on the Religious Beliefs of Ancient Armenians*

^۶ Ирано-финские лексические отношения *Iranian-Finnish Lexical Relations*

«تاریخ فارس، ادبیات آن و تصوف درویشی»^۱ در سه جلد در مسکو منتشر شد. در این اثر، نویسنده به بازسازی و احیای ایران پس از فتح عربی و روند اسلامی شدن ایران پرداخت. او نقشی واقع‌گرایانه برای حکومت قاجار قائل شد و انقلاب مشروطه‌ی ایران در سال‌های ۱۹۰۵ تا ۱۹۱۱ را به‌درستی تحلیل و ارزیابی کرد. (Krymsky, 1905) دیدگاه او درباره‌ی بابیه نیز اصیل بود؛ کریمسکی بابیه را جنبشی دینی و پیشرو می‌دانست که علیه استبداد به‌پا خاسته بود. (Kim & Shastitko, 1997: 211)

مطالعه‌ی بابیه و بهائیت جایگاه مهمی در ایران‌شناسی دارد. به گفته‌ی واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد: «آثار روس‌ها درباره‌ی بابیه هنوز هم یکی از درخشان‌ترین صفحات تاریخ شرق‌شناسی روسی به‌شمار می‌روند.» (Krymsky, 1913)

کاظم بیگ از نخستین پژوهشگران بابیه در روسیه بود. او در کتاب خود با عنوان «باب و بابیه: رخدادهای دینی - سیاسی در ایران از ۱۸۴۴ تا ۱۸۵۲»^۲ (سن پترزبورگ، ۱۸۶۵)، زندگی باب را با جزئیات شرح داده، به بررسی قیام‌های بابیه در شهرهای گوناگون ایران می‌پردازد و مبارزه‌ی دولت با بابیه را توصیف می‌کند. آثار بعدی درباره‌ی بابیه، چندان جامع نبودند. شرق‌شناسان بیشتر به گردآوری و توصیف نسخه‌های خطی بابیه پرداختند و مقالات بسیاری با رویکردی ژورنالیستی درباره‌ی این جنبش منتشر شد.

از جمله پژوهشگران جدی بابیه، الکساندر گریگوریوویچ تومانسکی^۳ بود که چندین مقاله درباره‌ی بهائیان منتشر کرد و ترجمه‌ای از کتاب مقدس آنان، «کتاب اقدس»^۴، ارائه داد. (Tumansky, 1899)

ژوکوفسکی نیز به تاریخ جنبش بابیه علاقه داشت و به گردآوری منابعی درباره‌ی بابیه و بهائیت می‌پرداخت. در ارزیابی ایران‌شناسی روسی، نمی‌توان از فعالیت‌های علمی واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد (۱۸۶۹-۱۹۳۰) چشم‌پوشی کرد. او دانشمندی با دامنه‌ای گسترده از تخصص‌ها بود. او به سراسر دنیای اسلامی، از اسپانیا تا ترکستان چین، علاقه مند بود، هرچند تخصص اصلی‌اش تاریخ آسیای میانه بود، که مهم‌ترین آثارش نیز بدان اختصاص یافته‌اند. ایران همواره در کانون توجه او قرار داشت - به عنوان کشوری که سرنوشت تاریخی، فرهنگی و اقتصادی‌اش با آسیای میانه در هم تنیده بود. جمعیت

^۱ История Персии, ее литературы и дервишской теософии *History of Persia, Its Literature, and Dervish Theosophy*

^۲ Баб и бабиды. Религиозно-политические события в Персии в 1844-1852 годах *History of Persia, Its Literature, and Dervish Theosophy*

^۳ Александр Григорьевич Туманский *Aleksandr Grigor'yevich Tumanskiy*

^۴ Кетаб Ақдес *The Most Holy Book*

ایرانی زبان، فرهنگ ایرانی، سرنوشت تاریخی مشترک در طول هزار سال، و میراث مادی، ادبی و تاریخی مشترک - همه این عوامل باعث می‌شدند که او در بسیاری از موارد، تاریخ ایران و آسیای میانه را در پیوند با هم و نه به صورت جداگانه بررسی کند.

فعالیت‌های علمی واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد بسیار متنوع بود. او نسخه‌های خطی فارسی، عربی، ترکی و جغتایی را مورد مطالعه قرار داد، به منظور بررسی مجموعه‌های نسخ خطی شرقی، سفرهای متعددی به شرق و نقاط مختلف روسیه انجام داد، به پژوهش در زمینه‌های کتیبه‌شناسی، سکه‌شناسی، باستان‌شناسی، ادبیات و هنر پرداخت، برای دانشجویان سخنرانی کرد و گزارش‌های علمی ارائه داد و... آثار او مانند «بررسی تاریخی - جغرافیایی ایران»^۱ و «ایران، مرور تاریخی»^۲ سهمی ارزنده در دانش ایران‌شناسی دارند. بارتولد در این آثار با تکیه بر طیف گسترده و متنوعی از منابع، تصویری از تاریخ فرهنگی - اقتصادی ایران را ترسیم کرده، جایگاه ایرانیان و فرهنگ ایرانی را در تاریخ جهان بررسی نموده و ادبیات اصلی روسی، شرقی و اروپایی درباره‌ی ایران را تحلیل کرده است. این آثار علمی تا به امروز نیز ارزش علمی خود را حفظ کرده‌اند. تنوع حوزه‌های مورد علاقه‌ی واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد شگفت‌انگیز است. در این جا تنها به چند اثر تخصصی او که به طور کامل به ایران اختصاص یافته‌اند اشاره می‌کنیم، اگرچه باید خاطر نشان کرد که در آثار او درباره‌ی اسلام و تاریخ آسیای میانه نیز نکات ارزشمند بسیاری در رابطه با ایران یافت می‌شود. از جمله این مقالات می‌توان به «در باب تاریخ جنبش‌های دهقانی در ایران»^۳، «کتیبه فارسی بر دیوار مسجد منوچهر آنتیان»^۴، «درباره‌ی تاریخ مرو»^۵، «درباره‌ی زندگی شهری در ایران قرون وسطی»^۶، «درباره‌ی مسئله فئودالیسم در ایران»^۷ و... اشاره کرد. همچنین مقالات او در زمینه‌ی ادبیات و هنر ایران، مانند «درباره‌ی تاریخ حماسه‌سرایی فارسی»^۸، «مسئله‌ی ایران شرقی»^۹، «برج قابوس، به‌عنوان نخستین اثر دارای تاریخ معماری اسلامی ایرانی»^{۱۰} و... از اهمیت بالایی برخوردارند. (Bartold, 1971) پیشرفت ایران‌شناسی در نیمه دوم قرن نوزدهم با رونق زندگی

^۱ Историко-географический обзор Ирана *Historical and Geographical Overview of Iran*

^۲ Иран. Исторический обзор *Historical Overview of Iran*

^۳ К истории крестьянских движений в Персии

^۴ Персидская надпись на стене антийской мечети Мануче

^۵ К истории Мерва

^۶ О городской жизни средневекового Ирана

^۷ К вопросу о феодализме в Иране

^۸ К истории персидского эпоса

^۹ Восточно-иранский вопрос

^{۱۰} «Башня Кабуса», как первый датированный памятник мусульманской персидской архитектуры

اجتماعی - سیاسی روسیه، گسترش و بهبود آموزش متخصصان شرق‌شناس، و ظهور دانشمندان برجسته در این حوزه همراه بود. نکته مهم دیگر این بود که روابط روسیه و ایران در مقایسه با آغاز قرن، به سمت آرامش بیشتری پیش رفت. از این رو علاقه پژوهشگران روس به تاریخ ایران، روابط ایران و روسیه، فرهنگ و دین این کشور افزایش یافت.

با این حال، نیمه دوم قرن نوزدهم دوران گسترش استعمار در آسیا، به‌ویژه در خاورمیانه و آسیای میانه بود. در این روند، روسیه نیز نقش فعالی ایفا می‌کرد. بسیاری از کشورهای شرقی، از جمله ایران، با تهدید از دست دادن استقلال خود مواجه بودند. ایران نقش مهمی در سیاست خارجی روسیه ایفا می‌کرد. این دوران، زمان گسترش روابط سیاسی و اقتصادی بین روسیه و ایران بود. دولت روسیه نه تنها به تحقیقات علمی آکادمیک درباره ی ایران علاقه‌مند بود، بلکه به اطلاعات عملی درباره ی کشور همسایه نیز نیاز داشت. دانشمندان ایران‌شناس بیشتر به بررسی زبان‌ها و ادبیات ایرانی، فیلولوژی و تاریخ باستانی و قرون وسطی ایران می‌پرداختند، در حالی که دولت به بررسی مسائل معاصر ایران، روابط روسیه و ایران، رقابت روسیه و انگلستان و دیگر مسائل روز علاقه‌مند بود.

پس از اصلاحات دهه ی ۱۸۶۰ در روسیه، جامعه ی این کشور دموکراتیک‌تر شد. تعداد نشریات و مطبوعات افزایش یافت و اطلاعات بیشتری درباره رخدادهای جهانی منتشر شد. مسائل مربوط به سیاست خارجی، دیپلماسی، و امنیت مرزهای روسیه در جامعه مورد بحث قرار گرفت. مقالات و آثار فراوانی درباره وضعیت ایران، روابط ایران و روسیه، و رقابت میان روسیه و انگلستان در مجلات عامه پسند اجتماعی - سیاسی، اقتصادی، نظامی و تاریخی و نیز در مجموعه‌های انتشاراتی منتشر شد.

البته همه این آثار از سطح علمی مطلوبی برخوردار نبودند. بیشتر آن‌ها توصیفی و فاقد تحلیل درباره ی وضعیت اقتصادی و سیاسی ایران معاصر بودند. نویسندگان این مقالات عمدتاً تنها به بیان مشاهدات شخصی خود از کشور ایران بسنده کرده، بدون آن‌که به تحلیل یا تعمیمی علمی دست بزنند.

دانشمندان ایران‌شناسی که در آکادمی علوم و دانشگاه‌ها فعالیت می‌کردند، نوشته‌های مطبوعاتی درباره ی مسائل روز را جزو آثار علمی محسوب نمی‌کردند، هرچند در میان این آثار نیز پژوهش‌های جدی و بسیار پرمحتوایی به چشم می‌خورد. بسیاری از نهادهای رسمی روسیه نیز به بررسی وضعیت معاصر کشورهای شرق، از جمله ایران، علاقه‌مند شدند. برای نمونه، دپارتمان آسیایی وزارت امور خارجه ی

روسیه مأموریتی را برای نیکولای ولادیمیریویچ خانیکوف^۱ (۱۸۷۸-۱۸۱۹) به ایران ترتیب داد. وزارت امور خارجه اهمیت فراوانی برای این مأموریت قائل بود که از مارس ۱۸۵۸ تا آگوست ۱۸۵۹ ادامه یافت. اعضای این مأموریت از استرآباد [گرگان امروزی] عبور کرده و از طریق سبزوار و نیشابور به مشهد رسیدند. خانیکوف گزارشی مفصل و بسیار آموزنده از سفر خود به خراسان و یادداشت‌هایی درباره‌ی مردم‌شناسی ایران برجای گذاشت. (Khanykov, 1973)

باید به فعالیت‌های انتشاراتی نهادهای دیپلماتیک روسیه نیز اشاره کرد. مجموعه‌هایی از عهدنامه‌ها، کنوانسیون‌ها و توافق‌نامه‌هایی که روسیه با کشورهای شرقی منعقد کرده بود، توسط این نهادها به چاپ رسیدند. مجموعه‌ای ویژه نیز به انقلاب مشروطه ایران (۱۹۱۱-۱۹۰۵) اختصاص داشت که نقش مهمی در تاریخ ایران ایفا کرد.^۲ نویسندگان روس توجه زیادی به روابط ایران و روسیه نشان می‌دادند و آثار متعددی در این زمینه منتشر شد. از جمله می‌توان به اثر بنیادین پیوتر گریگوریویچ بوتکوف^۳ با عنوان «موادی برای تاریخ نوین قفقاز»^۴ (سن‌پترزبورگ، ۱۸۶۹) اشاره کرد که در آن به علل لشکرکشی پتر اول به ایران، سیاست شرقی کاترین دوم و دیگر مسائل حساس روابط ایران و روسیه پرداخته شده است. همین موضوعات در اثر وسلوفسکی با عنوان «یادبودهای روابط دیپلماتیک و تجاری روسیه‌ی مسکوئی با ایران»^۵ (سن‌پترزبورگ، ۱۸۹۸) و آثار بسیاری دیگر از پژوهشگران نیز بررسی شده‌اند.

در آن دوران بخش قابل توجهی از ادبیات علمی نیز به تحلیل جنگ‌های ایران و روسیه در اوایل قرن نوزدهم اختصاص یافته بود که از آن میان می‌توان به آثار واسیلی الکساندروویچ پوتو، نیکولای فدوروویچ دوبرووین^۶، آندری نیکولایویچ شرباتوف^۷ و... اشاره کرد (Potto, 1888)

از نیمه دوم قرن نوزدهم، نظامیان، از جمله افسران ستاد کل ارتش و دیگر نهادهای نظامی، نیز به‌طور جدی به پژوهش درباره‌ی ایران پرداختند. موضوعات مورد بررسی در این آثار بسیار تخصصی بودند. تمرکز اصلی آن‌ها بر توصیف استحکامات نظامی در مرز ایران و روسیه، کیفیت جاده‌هایی که دو کشور را به هم متصل می‌کرد، تجهیزات و ساختار ارتش ایران، بررسی عملیات نظامی و دیگر مسائل نظامی

^۱ Николай Владимирович Ханыков *Nikolay Valadimirovich Khanikof*

^۲ Collection of Diplomatic Documents Related to Events in Persia (1911–1912). Issues 1–7. St. Petersburg

^۳ Пётр Григорьевич Бутков *Pioter Grigorevich Botkof*

^۴ Материалы для новой истории Кавказа

^۵ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией

^۶ Василий Александрович Потто *Vasiliy Aleksándrovich Póttö*

^۷ Николай Фёдорович Дубровин *Nikolay Fodorovich Dubrovin*

^۸ Андрей Николаевич Щербатов *Andrey Nikolaevich Shcherbatov*

بود. نویسندگان نظامی زیادی در این زمینه آثار منتشر کردند، از جمله: واسیلی فدوروویچ بائومگارتن^۱، پاول ایوانوویچ اوگورودنیکوف^۲، لئونید کنستانتینوویچ آرتامونوف^۳، ایوان آفاناسیویچ استرلبیتسکی^۴، پتر الکساندروویچ ریتیک^۵، و ... (Artamonov, 1894-1897) از دیگر موضوعات پرطرفدار آن دوران، که روزنامه‌نگاران و سفرنامه‌نویسان به آن می‌پرداختند، رقابت انگلیس و روسیه در ایران بود. [از جمله نویسندگانی که در این زمینه فعالیت داشتند می‌توان به میخائیل ایوانوویچ ونیوکوف^۶ و پیتر ایوانوویچ پاشینو^۷ و ... اشاره کرد]. (Venyukov, 1875) در کنار مقالات سطحی و گزارش‌های روزمره، آثاری جدی و درخور توجه نیز پدید آمدند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب میخائیل لووویچ تومارا^۸ با عنوان «وضعیت اقتصادی ایران»^۹ (سن پترزبورگ، ۱۸۹۵) اشاره کرد که بنا بر نظر بارتولد «نخستین تلاش برای بررسی اقتصادی ایران» در روسیه بود. (Bartold, 1925: 285)

همچنین کتاب لئونید فاددیهویچ تیگرانوف^{۱۰} با عنوان «از مناسبات اجتماعی - اقتصادی در ایران»^{۱۱} (تفلیس، ۱۹۰۵) به بررسی فرایندهای اصلی زندگی اقتصادی ایران در اواخر قرن نوزدهم می‌پرداخت. آثار پژوهشگرانی مثل میلر، سوبوتسینسکی، بوگدانوف و... نیز در میان متخصصان محبوبیت داشتند. در نیمه دوم قرن نوزدهم، شاخه‌های اصلی ایران‌شناسی همچنان به رشد خود ادامه دادند. روند حفظ «جامع‌نگری» در میان ایران‌شناسان پایدار باقی ماند؛ به این معنا که این پژوهشگران، متخصصانی چندوجهی بودند که سه یا چهار زبان شرقی را می‌دانستند و با دین، تاریخ و فرهنگ مردمان ایران، آسیای میانه و مرکزی، قفقاز و ماوراء قفقاز آشنا بودند. (Kim & Shastitko, 1997: 209)

بیشتر دانشمندان شرق‌شناس روس دارای روحیه‌ای دموکراتیک، احترام عمیق و باور به سهم بزرگ ملت‌های شرق در تمدن جهانی بودند و نگرش اروپامحور را رد می‌کردند. دانشمندان ایران‌شناس روس آثار فراوانی پدید آوردند که در آن‌ها میراث مردمان ایران و سهم آنان در تمدن جهانی به طور عینی و منصفانه ارزیابی شده است.

¹ Василий Фёдорович Баумгартен Vasily Feodorovich Bavmgartan

² Павел Иванович Огородников Pavel Ivanovich Ogorodnikov

³ Леонид Константинович Артамонов Leonid Konstantinovich Artamonov

⁴ Иван Афанасьевич Стрельбицкий Ivan Afanasyevich Strelbitskiy

⁵ Петр Александрович Риттик Peotr Aleksandrovich Rittikh

⁶ Михаил Иванович Веньюков Mikhail Ivanovich Venyukov

⁷ Пётр Иванович Пашино Peotr Ivanovich Pashino

⁸ Михаил Львович Томара Mikhail Lvovich Tomara

⁹ Экономическое положение Персии

¹⁰ Леонид фаддеевич Тигранов Leonid Faddeyevich Tigranov

¹¹ Из общественно-экономических отношений в Персии

۳. مطالعات ایران‌شناسی در روسیه در قرن بیستم میلادی

اگرچه در دهه ۱۹۲۰، با وجود تمام سختیهای زندگی، دوره‌ای از شکوفایی خلاق در ایران‌شناسی باقی مانده بود و آثار واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد، آگافانگل یفیموویچ کریمسکی، الکساندر الکساندروویچ رُماسکوویچ و دیگر ایران‌شناسان منتشر می‌شد، اما در دهه ۱۹۳۰ در آکادمی علوم تحولی رخ داد: گرایش به سمت کارهای کاربردی به ضرر تحقیقات بنیادی. انقلاب اکتبر سرآغاز مرحله جدیدی در توسعه شرق‌شناسی و به ویژه ایران‌شناسی بود. این دوره پیچیده و فوق‌العاده متناقض بود که با سلطه ایدئولوژی رسمی مشخص می‌شد و در خدمت نهادهای حزبی و دولتی قرار داشت. تثبیت روش‌شناسی مارکسیستی در علم به طور فزاینده‌ای ماهیت خشونت ایدئولوژیکی و اداری-سیاسی به خود می‌گرفت. این امر تا حدی امکانات محققان را محدود می‌کرد و اغلب آنها را به جانبداری و کلیشه‌پردازی در ارزیابی رویدادهای تاریخی سوق می‌داد. در عین حال، نمی‌توان وجود جنبه‌های مثبت در توسعه شرق‌شناسی در دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ را انکار کرد. این امر قبل از هر چیز شامل ایجاد مؤسسات و سازمانهایی بود که در آن شرق مطالعه می‌شد و کادرهای کارشناسان عملی و علمی در زمینه کشورهای خاور دور تربیت می‌شدند. در سال ۱۹۲۱، انجمن علمی سراسری شرق‌شناسی تأسیس شد که مرکز هماهنگی مطالعه شرق بود. در سال ۱۹۲۰، مؤسسات زبانهای زنده شرقی در مسکو و لنینگراد افتتاح شدند. در دهه ۱۹۲۰، مطالعه ایران در آکادمی علوم، دانشگاه‌ها و انجمنهای مختلف انجام می‌شد. در موزه آسیا، بخش ویژه‌ای برای مطالعه ایران پیش از اسلام وجود داشت و در بخش نسخ خطی، مطالعه نسخه‌های خطی فارسی در جریان بود. پس از تأسیس مؤسسه شرق‌شناسی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۳۰، دفتر ایران در آن سازماندهی شد.

یکی دیگر از ویژگیهای مثبت و بدون شک شرق‌شناسی جدید، توجه به موضوعات معاصر تحقیقات بود. یکی از مکتبهای اصلی ایران‌شناسی، مطالعه مسائل تاریخ معاصر است. ایران‌شناسان در روشنگری فرآیندهای اقتصادی، سیاسی، ایدئولوژیک و فرهنگی در ایران معاصر پیشگام بودند.

در همین حال، در ایران رویدادهایی رخ داد که با تغییرات جدی اجتماعی-اقتصادی همراه بود: انقلاب مشروطه ایران در سالهای ۱۹۰۵-۱۹۱۱، جنبش ملی-آزادی بخش قدرتمند، سرنگونی سلسله قاجار که قرن‌ها بر ایران حکومت کرده بود، و به قدرت رسیدن رضا شاه پهلوی.

ایران‌شناسان باید به رویدادهای در حال وقوع واکنش نشان داده و آنها را تحلیل می‌کردند. اما شرایط عینی برای تحقیقات طولانی و دقیق در اختیار آنها نبود. بسیاری از آثار این دوره بیشتر جنبه ژورنالیستی

داشتند تا علمی. بخش قابل توجهی از ایرانشناسان برجسته در دهه ۱۹۲۰ و اوایل دهه ۱۹۳۰ (م. پ. پاولوویچ^۱، ولادیمیر الکساندروویچ گورکو-کریازین^۲، ولادیمیر گنادیویچ تاردوف^۳، گ. م. شیتوف و بسیاری دیگر) که به تاریخ معاصر می‌پرداختند، به دلیل کار در کمیساریای خلق در امور خارجه و تجارت خارجی، در تحریریه‌های روزنامه‌ها و مجلات، و در مؤسسات و مراکز علمی با ایران مرتبط بودند. آنها به خوبی از رویدادهای جاری و تغییرات سیاسی و اجتماعی - اقتصادی در ایران آگاه بودند. آنها گروهی از کارشناسان خلاق و علمی بودند که به مطالعه ایران می‌پرداختند. در آثار خود، به حل حادثترین مسائل روز ایران معاصر می‌پرداختند.

در فضای نامساعد دهه ۱۹۳۰، بیشتر آثار این محققان مورد انتقاد شدید قرار گرفت، ارزش علمی کل آثار آنها زیر سوال رفت و بحثهای علمی به اتهامات سیاسی متقابل تبدیل شد. تقریباً تمام کادرهای ایرانشناسان جدید شوروی مورد سرکوب قرار گرفتند و بسیاری از آنها جان خود را از دست دادند. اما با وجود این نکات منفی، ادبیات این سالها اهمیت زیادی برای توسعه ایرانشناسی داشت. این ادبیات پایه محکمی را بنا نهاد که این شاخه از ایرانشناسی در سالهای بعد توانست بر پایه آن توسعه یابد. برای اولین بار تلاشهایی برای حل مسائل مبرم معاصر و بررسی جدی اسناد، شماره‌های موضوعی از روزنامه‌های فارسی و بررسیهای مطبوعات فارسی منتشر شد. مطالعه طیف گسترده‌ای از مسائل معاصر اهمیت عملی زیادی برای برقراری و توسعه روابط روسیه و ایران داشت.

در همین سالها، مطالعه ایران قرون وسطی، منابع فارسی و دیگر منابع شرقی ادامه یافت. ریاست این شاخه از ایرانشناسی بر عهده آکادمیسین و. و. بارتولد بود. مهمترین آثار منتشر شده توسط بارتولد در این سالها در مورد ایران عبارتند از «ایران، مروری تاریخی» (تاشکند، ۱۹۲۶)، «در باب تاریخ جنبشهای دهقانی در ایران»، «در باب مسئله فنودالیسم در ایران» و غیره. به لطف تلاشهای و. و. بارتولد، نشریه‌ای دوره‌ای در زمینه ایرانشناسی به نام «ایران» تأسیس شد. متأسفانه، تنها سه مجموعه (۱۹۲۷، ۱۹۲۸، ۱۹۲۹) منتشر شد. علاوه بر بارتولد، آ. آ. سمنوف، آ. ی. کریمسکی، ی. ی. برتلس، آ. یو. یاکوبوفسکی، آ. آ. فریمان، ف. آ. روزنبرگ و دیگران به تاریخ قرون وسطی ایران پرداختند. تاریخ ایران باستان در این سالها بسیار کم مورد مطالعه قرار گرفت و عمدتاً گرایشهای هنرشناسی داشت.

^۱ Павлович Михаил Павлович *Pavlovich Mikhail Pavlovich*

^۲ Владимир Александрович Гурко-Кряжин *Vladimir Aleksandrovich Gurko-Kryazhin*

^۳ Владимир Геннадьевич Тардов *Vladimir Gennad'yevich Tardov*

در مطالعه تاریخ باستان و قرون وسطی، دانشمندان رویکرد جدیدی به تفسیر توسعه اجتماعی - اقتصادی جوامع شرقی و تعیین تشکیلات داشتند. دوره‌بندی تاریخ باستان و قرون وسطی ایران تدوین شد. کارهای قوم‌نگاری و باستان‌شناسی به طور گسترده‌ای گسترش یافت و مواد غنی در مورد تاریخ ایران ارائه داد. تشدید مبارزات سیاسی در کشور در نیمه دوم دهه ۱۹۳۰ و جنگ میهنی ۱۹۴۱ - ۱۹۴۵، توسعه شرق‌شناسی را برای مدت طولانی به تأخیر انداخت.

پس از جنگ، بار دیگر، مانند دهه ۱۹۲۰، مسئله تربیت کادرهای علمی مطرح شد. متخصصان تاریخ ایران در بخش شرقی دانشکده تاریخ دانشگاه دولتی مسکو و دانشگاه دولتی لنینگراد، مؤسسه شرق‌شناسی مسکو، مؤسسه روابط بین الملل مسکو و بسیاری از دانشگاه‌ها در جمهوریهای اتحادیه تربیت می‌شدند. شایان ذکر است که در ۱۰-۱۵ سال پس از جنگ، بیش از ۳۰۰ کارشناس علمی با آمادگی خوب و آشنا به زبانها وارد عرصه ایران‌شناسی شدند.

در سال ۱۹۵۰، مؤسسه شرق‌شناسی باز سازماندهی و از لنینگراد به مسکو منتقل شد و شعبه آن در شهر نوا باقی ماند. ایران همچنین در مؤسسه اقتصاد جهانی و روابط بین‌الملل، در مؤسسات قوم‌نگاری، باستان‌شناسی و تاریخ مورد مطالعه قرار می‌گرفت. مسائل مربوط به اقتصاد و آمار ایران معاصر در مؤسسه تحقیقات بازار وابسته به وزارت تجارت خارجی مورد بررسی قرار می‌گرفت. گروه بزرگی از ایران‌شناسان در جمهوری‌های اتحادیه فعالیت می‌کردند.

در سال ۱۹۵۶، بخش ایران در مؤسسه شرق‌شناسی به ریاست دانشمند مشهور، پروفیسور بوریس نیکولایویچ زاخودر تأسیس شد. در این بخش، گروهی از دانشمندان جوان از جمله شاگردان زاخودر و ایران‌شناسان مسن تری که از لنینگراد و دیگر مؤسسات آمده بودند، فعالیت می‌کردند. این امر به این گروه امکان داد تا در سال ۱۹۵۷ کتاب راهنمای ایران را منتشر کرده و بدین ترتیب انتشار کتابهای راهنما در مورد تمام کشورهای آسیا را آغاز کنند. توجه اصلی ایران‌شناسان این مؤسسه به مسائل معاصر و همچنین تاریخ جدید و معاصر معطوف شده بود. توجه زیادی به مسائل سیاست خارجی و روابط ایران با کشورهای سرمایه‌داری معطوف می‌شد.

در سالهای پس از جنگ، مطالعه تاریخ داخلی ایران به طور جدی دنبال شد. مسائل مهمی مانند جنبش ملی - آزادی‌بخش و استقرار دیکتاتوری رضا شاه در کانون توجه دانشمندان قرار گرفت. به قدرت رسیدن رضا شاه پهلوی رویداد مهمی در تاریخ ایران بود. حتی در دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰، بحثهایی در میان ایران‌شناسان در مورد ماهیت سلطنت پهلوی در جریان بود. این بحثها در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ نیز در

مورد نقش انگلیسیها در دوره مبارزه رضاخان برای قدرت، و در مورد جنبه‌های سیاست داخلی و خارجی سلطنت ادامه یافت. در سالهای بعد، این دوره از تاریخ ایران به طور نسبتاً کامل در اثر س. م. علییف با عنوان «نفت و توسعه اجتماعی - سیاسی ایران در قرن بیستم» (مسکو، ۱۹۸۵) مورد بررسی قرار گرفت. در ایرانشناسی روسیه، تحقیقاتی در زمینه تاریخ قومی و اجتماعی صورت گرفت. مسائل قومی اجتماعی به طور کامل در آثار و. و. تروبتسکوی، ب. ر. لوگاشوا، م. گ. پیکولین، م. س. ایوانوف و در تک نگاری او. ای. ژیگالینا با عنوان «تکامل قوم اجتماعی جامعه ایران» (مسکو، ۱۹۹۶) مورد بررسی قرار گرفت. تنها در سالهای پس از جنگ بود که مسئله پیچیده و چندوجهی ایدئولوژی ایران معاصر توجه ایرانشناسان را به خود جلب کرد. ایرانشناسان با آغاز تحقیقات خود درباره مسائل جزئی فرهنگ ایران، جهان بینی دانشمندان و نویسندگان و فعالان اجتماعی، به تحلیل دیدگاه‌های ایدئولوژیک اقشار مختلف جامعه ایران و اهمیت و نقش دین در ایران معاصر پرداختند.

مستندات واقعی و شواهد عینی فراوانی که در زمینه مطالعه مسائل معاصر جمع‌آوری شده است، به دانشمندان کمک می‌کند تا تحلیل جامعی از آخرین رویدادهای ایران ارائه دهند. بلافاصله پس از انقلاب ایران در سالهای ۱۹۷۸-۱۹۷۹ و تشکیل جمهوری اسلامی ایران، ایرانشناسان تعدادی مقاله و اثر با ارزیابی انقلاب، اهداف و علل آن، نیروهای محرکه و غیره منتشر کردند (س. ل. آگایف، س. م. علییف، پ. دمچنکو، آ. ب. رزینکوف و تعدادی دیگر).

بیشتر آثار مربوط به انقلاب ایران در سالهای ۱۹۷۸-۱۹۷۹ در زمانی خلق شدند که دیگر فشار ایدئولوژیک و سیاسی بر علم وجود نداشت. این امر به دانشمندان امکان داد تا گاهی دیدگاه‌های کاملاً متضادی در مورد رویدادهای جاری در ایران معاصر ابراز کنند. به عنوان مثال، اثر ل. ی. اسکلیاروف («ایران در دهه‌های ۶۰-۸۰: سنتگرایی در برابر مدرنیته»، مسکو، ۱۹۹۳). بخش ایران اثر جمع بندی شده «انقلاب ایران ۱۹۷۸-۱۹۷۹. علل و درسه‌ها» (مسکو، ۱۹۸۹) را منتشر کرد. بخش ایران مؤسسه شرقشناسی، کنفرانسهای سالانه سراسری را به مناسبت سالگرد انقلاب ایران و تشکیل جمهوری اسلامی ایران برگزار می‌کند که در آن در نتیجه بحث و گفتگو میان ایرانشناسان، دیدگاهی در مورد رویدادهای ایران تدوین شده و نتایج کنفرانس در مجموعه‌های علمی منتشر می‌شود.

در مطالعه ایران دوره جدید، محققانی مثل ن. آ. خالفین، او. پ. مارکوا، گ. ل. بوندارفسکی، پ. پ. بوشف و دیگران، توجه اصلی را به تاریخ سیاست خارجی، عمدتاً سیاست قدرتهای سرمایه‌داری در ایران رقابت انگلیس و روسیه و روابط روسیه و ایران معطوف کردند. در اینجا لازم است از آثار بنیادین

پ. پ. بوشف که بر اساس آرشیوهای روسیه نوشته شده‌اند یاد شود: «تاریخ سفارتها و روابط دیپلماتیک دولتهای روسیه و ایران در سالهای ۱۵۸۶-۱۶۱۲» (مسکو، ۱۹۷۸) و «سفارت آرتمی ولینسکی در ایران در سالهای ۱۷۱۵-۱۷۱۸» (مسکو، ۱۹۷۸). تاریخ داخلی ایران در این دوره بسیار کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. این خلأ تا حدودی با تک نگاری ن. آ. کوزنتسوا با عنوان «ایران در نیمه اول قرن نوزدهم»^۱ (مسکو، ۱۹۸۳) و اثر منتشر شده توسط بخش ایران با عنوان «مقالات تاریخ جدید ایران»^۲ (مسکو، ۱۹۷۸) پر شده است.

بسیاری از ایرانشناسان بر روی مطالعه دوره انقلاب مشروطه ایران در سالهای ۱۹۰۵-۱۹۱۱ کار کرده‌اند (آثار م. س. ایوانوف، ن. ک. بلووا، ی. آ. دوروشنکو و دیگران). ایرانشناسی در مطالعه تاریخ قرون وسطی و باستان نیز به موفقیت‌های مشخصی دست یافته است. وجود تعداد زیادی نسخه خطی فارسی و آثار تاریخی نویسندگان ایرانی قرون وسطی در روسیه، امکان مطالعه و توصیف این نسخه‌ها را برای ایرانشناسان فراهم کرد. کارهای اصلی در بخش لنینگراد مؤسسه شرق‌شناسی و در جمهوریها انجام می‌شد. در مسکو، بوریس نیکولاویچ زاخودر^۳ به این مسائل می‌پرداخت. او ترجمه «سیاستنامه»^۴ نظام‌الملک را منتشر کرد و این منبع تاریخی را با مقدمه‌ای مفصل و یادداشتها همراه ساخت. ترجمه «رساله در باب خلفا و هنرمندان»^۵ (قرن شانزدهم) قاضی احمد و همچنین اثر تمام عمرش «مجموعه اطلاعات دریای خزر درباره اروپای شرقی. گرگان و ولگا در قرون نهم و دهم»^۶ (مسکو، ۱۹۶۲) نیز از آثار اوست. جلد دوم این اثر پس از مرگ او توسط شاگردانش لیدیا آندریونا سیمینووا^۷ و آرورا ایوانوونا فالینا^۸ به پایان رسید.

در دهه‌های ۱۹۲۰ تا ۱۹۵۰، در ایرانشناسی جمع‌آوری مطالب صورت می‌گرفت و گاهی مسائل جزئی تاریخ ایران مورد بررسی قرار می‌گرفت. اما اکنون، با وجود آثار مربوط به بسیاری از مسائل کلیدی، می‌توان از ایجاد آثار جامع سخن گفت. در این بخش، اثر «ایران. مقالات تاریخ معاصر»^۹ (مسکو، ۱۹۷۶) تهیه شد. آثار جامع در لنینگراد و دانشگاه مسکو نیز منتشر شده‌اند. حجم زیاد آثار ایرانشناسان روس را

^۱ Иран в первой половине XIX века

^۲ Очерки новой истории Ирана

^۳ Борис Николаевич Заходер Boris Nikolayevich Zakhoder

^۴ Сиасет-наме

^۵ Трактата о халифах и художниках

^۶ Каспийский свод сведений о Восточной Европе, Горган и Поволжье в IX-X веках

^۷ Лидия Андреевна Семенова Liliya Andreevna Semenova

^۸ Аврора Ивановна Фалина Avroga Ivanovna Falina

^۹ Иран. Очерки новейшей истории

می‌توان در «کتابشناسی ایران»^۱ سالهای ۱۹۶۵-۱۹۱۷ مشاهده کرد که حدود ۸ هزار عنوان را شامل می‌شود. اگر این کتابشناسی اکنون منتشر می‌شد، حداقل ۱۵ هزار عنوان را در بر می‌گرفت. از سال ۱۹۶۹، پژوهشگران ایرانی و داخلی در زمینه انتشار متون انتقادی ادبیات کلاسیک فارسی همچون شاهنامه کار می‌کردند. پژوهش‌های ادبی، تاریخی و باستان‌شناسی انجام شده در جمهوری‌های آسیای میانه و قفقاز برای مطالعات ایران‌شناسی از اهمیت زیادی برخوردار است. فهرست‌هایی از نسخه‌های خطی ایرانی در کتابخانه‌های بزرگ سن پترزبورگ، کازان، تاشکند، دوشنبه و باکو و جاهای دیگر چاپ شده است.

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، در روسیه کنفرانس‌های بین‌المللی ایران‌شناسی در موسسه شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه، موسسه مطالعات کشور‌های آسیایی و آفریقایی دانشگاه دولتی مسکو، دانشگاه علوم انسانی روسیه، دانشگاه دولتی سن پترزبورگ، دانشگاه دولتی قزاقستان و دیگر دانشگاه‌ها برگزار می‌شود؛ مجموعه‌ی چندجلدی «زبان‌های جهان»^۲ با زیرمجموعه «زبان‌های ایرانی»^۳ از سال ۱۹۹۷ و «زبان‌های داردی و نورستانی»^۴ (۱۹۹۹) منتشر شده است.

در حوزه مسائل ایران‌شناسی، در موسسه شرق‌شناسی آکادمی علوم روسیه در مسکو افرادی چون (آ.ز. عرباجیان، ن. م. مامدوف، د. و. میکولسکی، ج.خ. دورری، ی. و. دونایف، ا. ای. ژیگالین، م.س. کامنف، ی. ی. کوزمین، د. س. کمیسارف، ل.م. کولاگین، م. ب. میتارچیان، ن. ی. پریگارین، یو. آروینچیک، ای. ی. فتودوراف، ن. یو. چالیسف)؛ در شعبه سن پترزبورگ موسسه آن (ا.ف. آکیموشکین، و.ا. لیفشیتس)؛ در موسسه زبان‌شناسی (س. پ. ویناگرادوف، ل. اردودی خودایف، و. آ. یفیموف، م. ای. ایسایف، ب. ب. لاشکاربیکف، ی. ک. مولچانف، ز.ا. نازاروف، ج. ی. ایدلمن)؛ در موزه هنر شرق (ا. ن. اینیواتکین)؛ در موسسه کشور‌های آسیایی و آفریقایی دانشگاه مسکو (گ. پ. یژوف، ک. آ. لیدف، ب. یا. استاروفسکی، م. ل. ریسنر، و. ب. ایونف)؛ در موسسه فلسفه (م. ت. استپانیانتس)؛ در دانشگاه علوم انسانی روسیه (پ. باشارین، ای. یاکوبویچ)؛ در دانشگاه دولتی روابط بین‌الملل مسکو (ی. ل. گلاکدکف، س. ب. دروژیلوفسکی، یو. پ. لالتین، ی. و. سمیوناف)؛ در دانشگاه دوستی ملل روسیه (آ.آ. وریتنکوف، و. ای. یورتایف)؛ در دانشگاه نظامی (آن. آرسلاننیکوف، گ. آ. واسکانیان، و. ای.

^۱ Библиография Ирана

^۲ Языки мира

^۳ Иранские языки

^۴ Дардские и нуристанские языки

میکالایچیک)؛ در دانشگاه زبان شناسی مسکو (آ. ای. پالیشووک، ک. ن. هیتریک، س. ا. تالیف)؛ در دانشکده شرق شناسی سن پترزبورگ (م. ن. بوگولیف، س. ی. گریگوریف، ی. ک. ایوانف، آ. ای. کالیسنیکف، پ. ک. لوریه، م. ای. استبلین کامنسکی، م. س. سالیخوف، م. س. پلوین، س. م. پروزاروف، آ. آ. خیسماولین)؛ در ارمیتاژ (و. گ. اشکودا)؛ در دانشگاه های ماخاچکالا (ن. ا. عثمانف)؛ در موسسات مردم نگاری، اقتصاد جهانی و روابط بین الملل، ادبیات جهانی، در دانشگاه های آستاراخان (آ. آ. موخین)، کازان (آ. آ. آرسلانوف، ا. یوزموخامتوف)، ولادی قفقاز (ا. ب. ساتسایف) فعالیت می کنند.

مسائل ایران شناسی معاصر در مجلاتی چون «ملت های آسیا و آفریقا»، «آسیا و آفریقا امروز»، «خبرنامه دانشگاه مسکو، بخش مطالعات شرق»^۳ و دیگر نشریات پوشش داده می شود.

ایران شناسان روسیه به طور فعال در کادر انجمن روابط فرهنگی با ایران که در ۲۷ آوریل ۱۹۹۷ با بیش از ۲۵۰ عضو با ریاست آ. ای. پولیشووک تأسیس شد، فعالیت می کنند.

لازم به ذکر است که دستاوردهای ایران شناسی در روسیه بدون شک قابل توجه است. اسناد واقعی فراوانی جمع آوری شده و مهم ترین مسائل تاریخ ایران مورد بررسی قرار گرفته است. بسیاری از آرشیوها و منابع در دسترس قرار گرفته اند. تماس های دانشمندان روس و ایرانی گسترش یافته است. امکان آشنایی با ادبیات ایران و اروپای غربی فراهم شده است. همه اینها ضامن بی چون و چرای موفقیت های بیشتر در زمینه مطالعه ایران و ایران شناسی در فدراسیون روسیه است.

۴. بحث

ایران شناسی در روسیه از دیرباز در پی روابط تجاری، دیپلماتیک و فرهنگی میان دو کشور شکل گرفت و با گذر زمان گسترش یافت. از دوره ی اسلاوهای شرقی و روسیه ی کئیف تا دولت مسکو، مبادلات اقتصادی، فرهنگی و زبانی زمینه ساز آشنایی عمیق روس ها با ایران شد. در دوره ی پتر اول و قرن هجدهم، با تأسیس نهادهای علمی، چاپ متون فارسی، تدریس زبان های شرقی و توسعه ی موزه ها و کتابخانه ها، شرق شناسی در روسیه سازمان یافته تر گردید. هرچند پیشرفت آن نسبت به غرب کندتر بود، اما این دوره بنیان های علمی و منابع اصلی ایران شناسی روسیه را بنا نهاد. با ورود به قرن ۱۹، ایران شناسی به صورت سیستماتیک تر شکل گرفت، به ویژه با تأسیس مراکز شرق شناسی در کازان، سن پترزبورگ و مسکو.

^۱ Народы Азии и Африки

^۲ Азия и Африка сегодня

^۳ Вестник МГУ, сер. Востоковедение

شخصیت‌هایی مانند میرزا کاظم‌بیک و برزین در دانشگاه کازان، بر مطالعه زبان پارسی، ادبیات و تاریخ تمرکز کردند و ترجمه‌هایی از آثار کلاسیک مانند شاهنامه و گلستان سعدی انجام دادند. این پیشرفت‌ها تحت تأثیر جنگ‌های روسیه-ایران (۱۸۱۳-۱۸۰۴ و ۱۸۲۸-۱۸۲۶) و نیاز به دانش عملی برای سیاست خارجی روسیه بود. رویکردهای ایران‌شناسی در روسیه در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم بر پایه‌ی تعامل پیچیده میان نیازهای علمی، سیاسی و فرهنگی شکل گرفت. از نیمه‌ی نخست قرن نوزدهم، پس از پایان جنگ‌های ایران و روسیه و تثبیت منافع روسیه در قفقاز، مطالعه‌ی ایران در دانشگاه‌ها و مؤسسات علمی روسیه به‌صورت برنامه‌ریزی‌شده آغاز شد. مراکزی چون دانشگاه کازان، دانشکده شرق‌شناسی سن‌پترزبورگ و مؤسسه لازارف در مسکو، تدریس زبان‌های شرقی از جمله فارسی و عربی، و همچنین تاریخ و ادبیات ایران را گسترش دادند. ایران‌شناسان این دوره اغلب دانشمندانی چندوجهی بودند که علاوه بر زبان، به تاریخ، ادبیات، سکه‌شناسی و فرهنگ ایران می‌پرداختند؛ کریستین فرن و بوریس دورن نمونه‌های شاخص چنین رویکردی بودند.

در نیمه دوم قرن نوزدهم، ایران‌شناسی روسیه وارد مرحله‌ای از توسعه و تنوع شد. پژوهشگران برجسته‌ای مانند کارل زالمان، واسیلی ژوکوفسکی، آگافانگل کریمسکی و واسیلی بارتولد، توجه خود را به زبان‌شناسی، نقد ادبی، تصوف‌پژوهی، تاریخ معاصر و تاریخ سیاسی ایران معطوف کردند. ایران به‌عنوان کشوری با میراث تاریخی و فرهنگی غنی و هم‌زمان به‌عنوان یک بازیگر مهم در سیاست خارجی روسیه مورد مطالعه قرار گرفت. شاخه‌های اصلی ایران‌شناسی شامل زبان و ادبیات فارسی، تاریخ ایران باستان و قرون وسطی، مذهب و جنبش‌های اجتماعی و سیاسی مانند بابیه و بهائیت بود و پژوهشگران همواره رویکرد جامع‌نگر داشتند، یعنی به بررسی هم‌زمان زبان، دین، فرهنگ و تاریخ ایران و تأثیرات آن بر آسیای میانه و قفقاز می‌پرداختند.

در قرن بیستم، ایران‌شناسی روسیه با تغییرات سیاسی و اجتماعی شدید مواجه شد. دهه‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ با رشد مؤسسات علمی و تربیت کادرهای متخصص همراه بود، اما ورود ایدئولوژی رسمی مارکسیستی، آزادی پژوهش‌های بنیادی را محدود کرد و بسیاری از محققان سرکوب شدند. با وجود این محدودیت‌ها، شاخه‌های ایران‌شناسی همچنان توسعه یافت و به بررسی تاریخ معاصر، انقلاب مشروطه، مسائل اقتصادی، سیاست خارجی و روابط ایران با روسیه و قدرت‌های اروپایی پرداخته شد. پس از جنگ جهانی دوم و دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰، پژوهش‌های علمی و انتشارات گسترده امکان تحلیل دقیق‌تر

تاریخ، فرهنگ و جامعه ایران را فراهم آورد و ایران‌شناسی روسیه در زمینه‌های زبان‌شناسی، تاریخ اجتماعی، ادبیات و دین، هم‌چنان رویکرد جامع و بین‌رشته‌ای خود را حفظ کرد.

در پاسخ به پرسش این تحقیق، مهم‌ترین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری و تکامل ایران‌شناسی در روسیه را می‌توان در سه حوزه‌ی سیاسی، فرهنگی و علمی دسته‌بندی کرد: از نظر سیاسی، جنگ‌های اوایل قرن نوزدهم میان ایران و روسیه و تحولات پس از معاهدات گلستان و ترکمانچای، همراه با رقابت‌های امپراتوری‌های روسیه و بریتانیا در منطقه، انگیزه‌ای قوی برای مطالعه برنامه‌ریزی‌شده ایران فراهم آورد و علاقه دولت روسیه به شناخت مسائل معاصر ایران و تحکیم روابط سیاسی و اقتصادی نقش مهمی داشت؛ از نظر فرهنگی، رشد دانشگاه‌ها و مؤسسات شرق‌شناسی در کازان، مسکو و سن‌پترزبورگ، تدریس زبان‌ها و ادبیات فارسی و عربی، و ترجمه آثار ادبی ایران به روسی، زمینه‌ی تعامل فرهنگی و آشنایی با میراث ادبی و فلسفی ایران را فراهم کرد؛ و از نظر علمی، فعالیت‌های پژوهشگران برجسته‌ای مانند کریستین فرن، بوریس دورن، الکساندر کاظم‌بیک، واسیلی بارتولد، کارل زالمان و آگافانگل کریمسکی در زمینه‌های زبان‌شناسی، تاریخ، ادبیات، سکه‌شناسی، تصوف و جنبش‌های دینی، باعث شکل‌گیری یک رویکرد جامع و چندوجهی شد. این مطالعات نه تنها به غنای شناخت تاریخی، فرهنگی و دینی ایران کمک کردند، بلکه ایران‌شناسی روسیه را به یکی از مراکز پیشرو مطالعات شرق در سطح بین‌المللی تبدیل نمود و آثار پژوهشگران روس، با تحلیل عمیق منابع دست اول و انتشار نسخه‌های خطی و متون کلاسیک فارسی، سهم بسزایی در معرفی فرهنگ و تاریخ ایران به جهان داشته است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ایران‌شناسی در روسیه نه به‌عنوان یک پدیده صرفاً آکادمیک، بلکه به‌مثابه پروژه‌ای چندلایه و پیچیده شکل گرفت که روند تحول آن تابع تعامل و تنش میان سه عامل کلیدی بود: ضرورت‌های ژئوپلیتیکی و امنیتی، پیشرفت‌های نهادی-آکادمیک، و کنشگری روشنفکرانه ایران‌شناسان. برخلاف روایت رایج شرق‌شناسی که آن را صرفاً ابزار استعماری معرفی می‌کند، این تحقیق نشان می‌دهد که ایران‌شناسی روسی، هرچند در بستری کاملاً سیاسی و در پاسخ به نیازهای امپراتوری تزاری برای شناخت رقیب و همسایه خود شکل گرفت، به‌تدریج و عمدتاً به‌واسطه ایران‌شناسانی که از پشتیبانی نهادهای علمی قدرتمند برخوردار بودند، مسیر کسب اعتبار علمی مستقل را پیمود. این گذار از دانش کاربردی به دانش بنیادین در قرن نوزدهم، به‌ویژه با تأسیس مراکزی چون موزه آسیایی و دانشکده زبان‌های شرقی دانشگاه سن‌پترزبورگ و ظهور چهره‌هایی مانند کریستین فرن، واسیلی بارتولد

و آگافانگل کریمسکی، تسهیل شد. این ایران‌شناسان، با وجود وابستگی نهادی، انگیزه‌هایی فراتر از اهداف دولتی داشتند و اشتیاق برای فهم فرهنگ و تمدن ایران، محرک اصلی تحقیقات آنان بود. یکی از نتایج کلیدی پژوهش، آشکارسازی دوگانگی ذاتی در ماهیت ایران‌شناسی روسی است: از یک سو، تولید دانشی که در خدمت اهداف توسعه‌طلبانه و رقابت با بریتانیا در «بازی بزرگ» قرار داشت، مانند گزارش‌های نظامی و جغرافیایی؛ و از سوی دیگر، تولید دانشی که به غنای میراث بشری و گسترش مرزهای علوم انسانی کمک کرد، مانند تصحیح متون کلاسیک، پژوهش‌های فیلولوژیک عمیق و مطالعات میدانی مردم‌شناختی. این دوگانگی نه به‌عنوان تناقضی در کار، بلکه به‌عنوان ویژگی ذاتی و اجتناب‌ناپذیر میدان علمی در بستر امپریالیستی تفسیر می‌شود. بنابراین، نمی‌توان مکتب روسی را صرفاً به‌دلیل ریشه‌های سیاسی آن نادیده گرفت یا بی‌قید و شرط تحسین کرد، بلکه باید آن را در تمامی ابعاد و پیچیدگی‌هایش فهمید.

علاوه بر این، این پژوهش نشان می‌دهد که نادیده گرفتن منابع روسی موجب ایجاد نوعی خلأ در تاریخ جهانی ایران‌شناسی شده است. مکتب روسی، با تأکید بر پیوندهای دیرینه فرهنگی و جغرافیایی ایران با جهان اوراسیا و تمرکز بر حوزه‌هایی مانند ایران باستان، زبان‌شناسی ایرانی و مطالعات آسیای میانه، مکمل ارزشمندی برای روایت غربی است که عمدتاً بر ایران دوره اسلامی و روابط آن با جهان عرب و غرب متمرکز شده است. بازخوانی انتقادی این میراث نه تنها گامی ضروری برای تکمیل پازل تاریخ ایران‌شناسی است، بلکه فرصتی بی‌نظیر برای گذر از یک تاریخ واحد به سوی تاریخ‌های چندصدایی از رابطه ایران و جهان فراهم می‌کند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان داد که مطالعات ایران‌شناسی در روسیه از قرن هفدهم تا اوایل قرن بیستم، تابعی از روابط سیاسی دو کشور و نیازهای راهبردی امپراتوری تزاری بوده است. با این حال، این حوزه به تدریج و با نهادینه شدن در مراکز علمی بزرگی مانند آکادمی علوم و دانشگاه سن‌پترزبورگ، به بلوغ علمی رسید و با تلاش ایران‌شناسان برجسته، میراثی غنی از پژوهش‌های مبتنی بر منابع دست اول را در حوزه‌های تاریخ، زبان‌شناسی، ادبیات و ادیان پدید آورد. از زاویه نظری، این تحقیق با به چالش کشیدن روایت یک‌سویه و شرق‌شناسانه از تولید دانش درباره ایران، به درک پیچیده‌تری از رابطه میان قدرت و دانش کمک می‌کند. از منظر علمی، این پژوهش با معرفی و تحلیل یک مکتب مهم اما مغفول ایران‌شناسی، گامی اساسی در راستای بومی‌سازی و بین‌المللی‌سازی هرچه بیشتر علوم انسانی در ایران برمی‌دارد و

ادبیات این حوزه را به‌طور چشمگیری غنی می‌سازد. پیامد اصلی این تحقیق، لزوم بازنگری در تاریخ نگاری ایران‌شناسی جهانی و اعطای جایگاه شایسته به مکتب روسی در کنار مکاتب غربی است. همچنین، این یافته‌ها بر ضرورت توجه به زبان روسی به‌عنوان یک زبان علمی کلیدی برای پژوهشگران ایرانی تأکید دارد. یافته‌های این پژوهش می‌تواند مبنایی برای تألیف تاریخ جامع ایران‌شناسی، طراحی و تدوین متون درسی در مقطع تحصیلات تکمیلی، و ایجاد بانک اطلاعاتی از منابع روسی مربوط به ایران باشد. علاوه بر این، می‌تواند به عنوان پیشینه‌ای غنی برای دیپلماسی علمی و فرهنگی بین ایران و روسیه مورد استفاده نهادهای ذی‌ربط قرار گیرد. اصلی‌ترین محدودیت این پژوهش، دشواری در دسترسی فیزیکی به تمامی آرشیوها و کتابخانه‌های مرکزی در روسیه جهت بررسی اسناد کاملاً دست اول بود. اگرچه پژوهش بر منابع روسی متمرکز بود، اما برخی از آثار منتشرشده ایران‌شناسان روس به زبان‌های دیگر، خارج از دامنه بررسی دقیق این مطالعه قرار گرفتند. این تحقیق عمدتاً بر جریان اصلی و نهادینه شده ایران‌شناسی در پایتخت‌های علمی روسیه متمرکز بود و کمتر توانست به فعالیت‌های پراکنده و کمترشناخته شده در دیگر مناطق روسیه بپردازد انجام مطالعات عمیق بر روی زندگی، اندیشه و دستاوردهای علمی ایران‌شناسان شاخص روس (مانند بارتولد، ژوکوفسکی، کریمسکی) به صورت آثار موردی پیشنهاد می‌شود. پژوهش‌هایی با روش‌شناسی تحلیل گفتمان انتقادی بر روی متون تولیدشده توسط ایران‌شناسان روس برای واکاوی دقیق‌تر چگونگی بازنمایی ایران و رابطه آن با گفتمان‌های سیاسی زمانه به غنای بحث یاری خواهد رساند. پیشنهاد می‌شود مطالعات بیشتری به منظور بررسی تأثیر مطالعات ایران‌شناسی روسیه بر شکل‌گیری و تحول ایران‌شناسی در سایر کشورها (مانند ایران یا کشورهای اروپای شرقی و غربی) انجام شود. همچنین، در مورد تداوم و دگرگونی مکتب ایران‌شناسی روسی/شوروی در دوره پسا شوروی و نقش آن در روابط فرهنگی ایران و فدراسیون روسیه معاصر، تحقیقات بیشتری مورد نیاز است. در پایان، انجام مطالعات مقایسه‌ای بین مکتب روسی و سایر مکاتب ایران‌شناسی (مانند مکتب فرانسوی، بریتانیایی یا آلمانی) از منظر روش‌شناسی، رویکردها و دستاوردهای علمی پیشنهاد می‌شود.

References

Artamonov, L. K. (1894-1897). *Journey to Persia: The Astrabad-Shahrud Region and Northern Khorasan*. Tiflis, 205 Pages. [In Russian]

- Bartold, V.V. (1915). *The East and Russian Science*. Russkaya Mysl (Russian Thought), August, Page. 5. [In Russian]
- Bartold, V.V. (1925). *History of the Study of the East in Europe and Russia*. Leningrad, Pages 283–285. [In Russian]
- Bartold, V.V. (1971). *Collected Works*, Vol. 7: Studies on Historical Geography and the History of Iran. Moscow. [In Russian]
- Bartold, V.V. (1977). *The East and Russian Science*. Collected Works, Vol. 9. Moscow, Page 534 [In Russian]
- Berezin, I. N. (1852). *Journey to the East*. Vol. 1: Journey through Dagestan and Transcaucasia. Kazan. Vol. 2: Journey through Northern Persia. Kazan, 1850, 2nd ed., Page 22. [In Russian]
- Fren, Kh. D. (1834). *A Chronological List of One Hundred Works, Predominantly of Historical and Geographical Content, in Arabic, Persian, and Turkish Languages, Mostly Absent from European Libraries, the Search for Which, in Originals or Reliable Copies, Should Be Undertaken for the Benefit of Persons Residing in the East*. St. Petersburg [In Russian]
- Gordlevsky, V. F. E. Korsh and Oriental Studies (1917). *Proceedings of the Eastern Section of the Imperial Russian Archaeological Society. Volume Twenty-Four*. Petrograd: Imperial Academy of Sciences Press, Pages 195–200. [In Russian]
- Grekov, B.D. (1953). *Kievan Rus*. Moscow, 568 Pages. [In Russian]
- Karimi Motahar, J. (2016). *The Role of Persian Literature in Russian Iranian Studies (Late 19th to Early 20th Century)*. Iranian Studies Journal, Vol. 2, No. 2, Pages 82–95. [In Persian]
- Khanykov, N (1973). *Expedition to Khorasan*. Moscow: Nauka , 216 Pages [In Russian]
- Kim, G. F., & Shastitko, P. M. (1990). *History of Russian Oriental Studies up to the Mid-19th Century*. Moscow: Nauka, Main Editorial Office for Eastern Literature, 435 Pages [In Russian]
- Kim, G.F.; & Shastitko, P.M. (1997). *The History of Russian Oriental Studies from the Mid-19th Century to 1917*. Moscow, Pages 197–211. [In Russian]
- Kotov, F. A. (1958). *The Journey of the Merchant Fedot Kotov to Persia*. Moscow: Eastern Literature Publishing House, 109 Pages [In Russian]
- Krymsky, A. E (1905). *History of the Sasanids and the Arab Conquest of Iran: With Reference to the Main Moments in the Literary History of Syrian Christians and the Political History of Arabs Vassal to Iran, Including a Special Section on the Parthian Kingdom and the Arsacids / Lectures by A. Krymsky*. 2nd ed. Moscow: Yu. Vener Typo-Lithography, 416 Pages [In Russian]
- Krymsky, A. E. (1913). *A General Historical Overview of Babism and a Review of the Latest Literature on It*. Eastern Antiquities, Vol. 4, St. Petersburg, Pages 79–91. [In Russian]
- Meftah, E., & Vahab, V. (1993). *An Overview of Iranian Studies and Iranologists in the CIS and the Caucasus*. Tehran: Al-Hoda International Publications; Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Miller, B. V. (1946). *Works of Russian Scholars in the Field of Iranian Linguistics // Scientific Notes of M.V. Lomonosov Moscow State University*. Moscow, Issue 107, Vol. III, Pages 71–85. [In Russian]
- Muraviev, N. (1886). *Journey to Persia*. Russian Archive, No. 4, Pages 445–524. [In Russian]
- Nabati, Sh. & Shafaghi M. (2021). Government language policies and local language management: Case study of the Russian Federation's approach to the Ossetic language, World Politics. Volume 10, Issue 3. Pages 155-184. (In Persian)
- Nayebpour, M. (2024). *The History of Iranian Studies in Russia*. Tehran: Negarestan-e Andisheh Publishing, 146 Pages [In Persian]

- Panahi, A. (2022). *A Review of the Book "The History of Iranian Studies in Russia"*. Critical Research Journal of Humanities Texts and Curricula, Institute for Humanities and Cultural Studies, Vol. 21, No. 12, Pages 73–92. [In Persian]
- Potto, V. A. (1888). *The Caucasian War in Individual Essays, Episodes, Legends, and Biographies* / V. Potto. Turkish War, Issue 4. — St. Petersburg: R. Golike Typo-Lithography, Tiflis: Printing House of the Caucasian Military District Headquarters. [4], Pages 363–534. [In Russian]
- Shojaei, M. (2023). *Blurred Boundaries in Russian Iranian Studies*. Journal of Iranian-Islamic Studies, Vol. 12, No. 4, pp. 50–67. [In Persian]
- Tumansky, A. G. (1899). *Kitab-i Aqdas: The "Most Holy Book" of Contemporary Babis / Text, Translation, Introduction, and Appendices by A. G. Tumansky* // Proceedings of the Academy of Sciences, Historical-Philological Section. — Vol. III. — St. Petersburg, 124 Pages [In Russian]
- Venyukov, M. I. (1875). *An Overview of the Current State of British Possessions in Asia*. St. Petersburg, [In Russian]
- Zakhoder, B.N. (1955a). *A Shiraz Merchant in the Volga Region in 1438 (On the Question of Russian Economic Relations with Siberia, Central Asia, and the Near East)* // Brief Reports of the Institute of Oriental Studies. Vol. XIV. Moscow, page. 17. [In Russian]
- Zakhoder, B.N. (1955b). *On the History of Volga-Caspian Relations of Ancient Rus* // Soviet Oriental Studies. Moscow, 1955, No. 3, Pages 108–118. [In Russian]

